

319508

11

NÉPRAJZI LÁTÓHATÁR

Ethnographic Horizons

2010

2. szám

NÉPRAJZI LÁTÓHATÁR

A Györffy István Néprajzi Egyesület folyóirata
XIX. évf. 2010. 2. szám

A folyóirat alapítói
BALASSA IVÁN és UJVÁRY ZOLTÁN (1992)

Alapítószerkesztő
VIGA GYULA (1992–2001)

Szerkesztő
KEMÉNYFI RÓBERT

E szám szerkesztői munkatársa
LAJOS VERONIKA

A szerkesztőbizottság elnöke
UJVÁRY ZOLTÁN

A szerkesztőbizottság tagjai
BÁRTH DÁNIEL, FATA MÁRTA (Tübingen), KESZEG VILMOS (Kolozsvár),
KÉSZ MARGIT (Salánk/Beregszász), LAJOS VERONIKA (Debrecen/Iași),
LÁBADI KÁROLY, LISZKA JÓZSEF (Komárom), VIGA GYULA

Olvasószerkesztő
GÖNCZY MONIKA, KOVÁCS LÁSZLÓ ERIK

Fordító
LAJOS VERONIKA

Angol lektor
CSONTOS PÁL

Technikai munkatárs
MAROSI EDIT

A borító
DALLOS CSABA

A kötet megjelenését támogatta
Nemzeti Kulturális Alapprogram
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma Múzeumi Osztály
Debrecen Város Önkormányzata
Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék

Felelős kiadó
BARTHA ELEK, a Györffy István Néprajzi Egyesület elnöke

ISSN 1215-8097

Nyomdai munkálatok
Kapitális Kft., Debrecen
www.neprajzilatohatar.hu

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Tartalom

XIX. ÉVF. 2010. 2. SZÁM

LÁTÓHATÁR – ALKALMAZOTT NÉPRAJZI TUDÁS 1.

BODÓ JULIANNA: Ünnepek a transznacionális térben <i>Napjaink székegyföldi vendégmunkásainak ünneplési gyakorlata</i>	4
PLAINER ZSUZSA: Második esély-e a Második esély? – <i>Egy alkalmazott antropológiai kutatás részeredményei</i>	30
UDVARHELYI ÉVA TESSZA: Az „Utca Emberétől” a „Város Mindenkiéig” <i>Lakhatási jogok, önszerveződés és aktivista antropológia</i>	44

Contents

VOLUME 19 NUMBER 2 (2010)

HORIZONS – APPLIED ETHNOGRAPHIC KNOWLEDGE I.

JULIANNA BODÓ: Festivities in the Transnational Space <i>How Contemporary Migrants from Székelyföld Celebrate</i>	4
PLAINER ZSUZSA: Is a Second Chance Really a Second Chance? – <i>Preliminary Results of an Applied Anthropological Research Project</i>	30
ÉVA TESSZA UDVARHELYI: From “Man on the Street” to “The City is for All” <i>Housing rights, organizing, and activist anthropology</i>	44

Alkalmazott néprajzi tudás I.

Bodó Julianna
Plainer Zsuzsa
Udvarhelyi Éva Tessa

Ünnepek a transznacionális térben

Napjaink székelyföldi vendégmunkásainak ünneplési gyakorlata

BODÓ JULIANNA

A külföldi vendégmunka-típusú migráció jelensége napjainkban igen nagy méreteket öltött. A kelet-európai országokban a rendszerváltás óta eltelt két évtizedben azt tapasztaltuk, hogy a külföldi munkavállalási kedv a kezdeti évek nekibuzdulása után nem csökkent, azok a társadalmi tényezők pedig, amelyek e dinamizmus magyarázataként szolgálhatnak, nagyon sok elemből tevődnek össze. Egyrészt beleilleszkednek azokba a makroszintű folyamatokba, amelyeket egyszerűen globalizációs, világméretű tendenciáknak nevezhetünk, másrészt számtalan helyi jellegű, mikro-társadalmi ismérv teszi intenzívvé, ugyanakkor nagyon sajátossá is a migrációs folyamatokat. A székelyföldi térség sem mentes azoktól a globalizációs hatásoktól, amelyek a mai mobilitási folyamatokat befolyásolják. Rendelkezik ugyanakkor olyan helyi társadalmi-kulturális jellegzetességekkel, amelyek sajátos vonásokkal ruházzák fel a külföldi munkavállalás jelenségkörét. A globalizációs hatások és a helyi meghatározottságok együttesen alakítják a mai munkamigráció arculatát, ugyanakkor a jelenséggel foglalkozó kutatóknak arra is figyelnie kell, hogy korunk dinamikus és globális változásai felgyorsítják magának a jelenségnek a változó jellegét is, ezt pedig érzékeny ráfigyeléssel, mélyreható elemzéssel lehet csak észrevenni. Napjainkban azt látjuk, hogy a székelyföldi külföldre irányuló vendégmunka dinamikus és átfogó, a társadalom minden szegmensét érintő jelenséggé vált, ugyanakkor már nem teljesen ugyanaz, mint amit a '89-es változások közvetlen közelében tapasztalhattunk.

Jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy rövid áttekintést nyújtson e jelenség alakuló, szemünk előtt változó voltáról a '90-es évektől napjainkig. Utána elhelyezi a jelenséget egy olyan szemléleti keretben, amely a nemzetközi vizsgálatokban transznacionális paradigma néven vált ismertté, és amely jó lehetőséget biztosít a székelyföldi munkamigráció trendszerű változásainak megértésére. A tanulmány következő, terjedelmesebb része részleteket mutat be egy hosszabb munkából, amely legutóbbi vizsgálataink eredményeit tartalmazza: ez a fejezet azt vizsgálja, hogy miképp működik a mai székelyföldi migránsok ünneplési gyakorlata, melyek azok az aspektusok, amelyek a jelenség transznacionális jellegének a megjelenését mutatják.

A székelyföldi munkamigráció a rendszerváltástól napjainkig: az elhatárolódástól az átjárhatóságig

A székelyföldi térségben a KAM kutatóintézetének keretében először az 1990-es évek elején foglalkoztunk a külföldi vendégmunkával.¹ Ekkor arra figyeltünk fel, hogy az elsősorban magyarországi vendégmunkára vállalkozók sokasága a saját világ–idegen világ oppozíció mentén éli meg és dolgozza fel az otthoni releváns közösség előtt a migrációs gyakorlatot. E folyamat során az idegen világ nyelvi-szimbolikus „eltávolítása” sokféle módszerrel történt, mint ahogyan sikeresen használt eszközkészlet működött a saját világ „megerősítése” érdekében is. Ez a gyakorlat tulajdonképpen folytatása azoknak a hullámszerűen időnként megerősödő székelyföldi vendégmunka gyakorlatoknak², amelyek a huszadik század folyamán a székelyföldi térségben elindultak. Az 1989-es változás után, amikor egyik napról a másikra megteremtődött a határátlépés és a külföldi munkavégzés lehetősége, a székelyföldi társadalom ezen a téren is – akárcsak a földtulajdon/földhasználat, vagy a családi életvezetés modellje terén – a korábbi évtizedek és gyakorlatok rehabilitációját választotta. Ez a gyakorlat nem csupán azért tért el a transznacionális modelltől, mert a kibocsátó közösség ebben az időszakban döntően egy „tradicionális” paradigma szerint működött, hanem azért is, mert ennek a modellnek a részeként a migrációra vállalkozók szinte kizárólagosan a „teljeskörűnek” vélt családi életvezetés visszaállítását tartották szem előtt, és a migrációs gyakorlatot egyértelműen ennek a törekvésnek a szolgálatába állították. Ebbe a gyakorlatba a másik világra való figyelés, a másik világhoz való kapcsolódás akkor sem fért volna bele – legalábbis ebben az időszakban – ha egyéb feltételek támogatták volna a transznacionális paradigmához való kapcsolódást.

A jelenség újabb módszeres vizsgálatára tíz évvel később került sor³, ekkor arra törekedtünk, hogy föltárjuk a két helyen élés, a két helyhez kapcsolódás első jeleit, ennek hordozó elemeit. Ezeknek az elemeknek a térségi migrációs gyakorlatban való megjelenését jelentős fordulatnak minősítettük a korábbi, szinte kizárólag oppozícióra alapozó migrációs gyakorlattal szemben. Bár még kevés ilyen elemet lehetett azonosítani, s azok előfordulása sem mutatkozott rendszeresnek, arra a következtetésre jutottunk, hogy a térségi migrációs folyamatok lényegesen módosulnak, és annak a véleménynek adtunk hangot, hogy a két hely oppozíciós kezelésmódja egyre inkább háttérbe fog szorulni, az egyéni migrációs gyakorlatokban meg fognak szaporodni a transznacionális migrációra utaló komponensek. Ekkor a következő megállapítások fogalmazódtak meg a változással kapcsolatosan:

¹ Bodó J.: 1996.

² Lásd Oláh S.: 1996.

³ Bodó J.: 2008.a.

- az átfogó oppozíció kisebb oppozíciókra bomlik;
- a saját világ–idegen világ reláció a nemi szerepek mentén is tagolódik;
- a családi léptékű kezelésmód nagyobb szerepet kap a közösségi jellegű kezelésmóddal szemben;
- változik a térbeli távolság kezelésének módja: a vendégmunka okai és céljai pragmatikusabbá váltak;
- az egyéni kezelésmód mellett megjelennek a kapcsolathálók (az idegen világban is);
- nő az idegen világban a vendégmunkás mobilitása;
- a külföldi munkavállalás „kiféheredik”, ezért a másik helyen való tartózkodás idején kevésbé kell rejtőzködni, mint korábban;
- a korábbi erőteljes oppozíciós gyakorlat mentális síkon, illetve a narratívák síkján is fokozatosan lebomlik;
- változik a két hely közötti kommunikációs gyakorlat.

Ezek a megfigyelések egyértelműen jelezték, hogy olyan társadalmi változás körvonalazódik a térségi migrációs gyakorlatban, amelynek megértéséhez a migrációs gyakorlat helyi kontextuális szerepét, „értelmét”, s ezen belül a migráló ember „működését”, a helyek építésében végzett „munkáját” érdemes a vizsgálat fókuszpontjába állítani.

Ebben az időszakban kiemelten figyeltük a térségi fiatalok migrációs gyakorlatát is. A fiatal korosztály körében végzett kutatás igazolta, mi több, megerősítette az előbbieken bemutatott megállapításokat, jelezve ugyanakkor, hogy a migráló ember – a fiatalok körében legalábbis – „cselekvővé válik”, az egyik vagy másik helyet nem szolgálja, hanem alakítja. A migrációs gyakorlat a kilencvenes évek elejéhez képest markánsan diverzifikálódott és hangsúlyosan individualizálódott. A fiatal korosztály migrációs viselkedését a nagyfokú rugalmasság jellemzi, és ennek jeleit látjuk a másik hely értelmezése, elfogadása tekintetében is. A migrációs gyakorlat az egyik vagy másik helyhez való kapcsolódás igyekezete helyett a két hely közti elmozdulások terepévé válik. A fiatalok munkamigrációja egyfajta tanulási, illetve még általánosabb értelemben vehető szocializációs folyamatként működik (megismerik azt, amire a saját világ nem kínált lehetőséget), ugyanakkor az identitásépítés olyan terepe is, amelyben már nem csak – kizárólagosan – az egyik vagy másik hely, hanem – megosztott módon – mindkét hely szerepet kezd játszani.

A fentiekben jelzett kutatási eredmények olyan térségi változási folyamatot rajzolnak fel a migrációs gyakorlatban (az oppozíciós modelltől a transznacionális modell irányába), amely egyfelől átfogó térségi átalakulási folyamatokra enged következtetni, másfelől pedig kivételes módon mutatja a kutató számára a transznacionális paradigma térségi „megszületését”. Ennek az elemzési folyamatnak a folytatásaként egy újabb kutatás során arra tettünk kísérletet, hogy megvizsgáljuk a migrá-

cióban megmutatkozó változás jeleit és technikáit, kifejezetten a migráló ember, illetve a térség szemszögéből.

A transznacionális paradigmáról

A térségi migrációs folyamatok megértése érdekében folytatott kutatásaink során valamivel korábban találkoztunk a transznacionalizmusra utaló magatartásformák és értelmezési eljárások első jeleivel, mint magával a tényleges elméleti kerettel. Gyakorlatilag alig fél évtizede, hogy a modernitás változása a térségben trendszerűen kimutatható, többek között a migrációs gyakorlatban is, de a változás még javában tart. A *transnational studies* szemlélete és gyakorlata sokat segített számunkra abban, hogy föltárjuk és értelmezzük ennek a változásnak a migrációs gyakorlatban megmutatkozó jeleit, tendenciáit. A transznacionális migráció, mint szemlélet és kutatási eljárás ma már evidencia abban az értelemben, hogy a kutatások egyre kevésbé próbálják a migráló embert egyik vagy másik helyhez, kultúrához kapcsolni, a migráló embert nem feltétlenül a „kiszakadás” és a „beilleszkedés” terminológiájában próbálják értelmezni⁴, az „incomplete migration” állapotot⁵ nem kell feltétlenül bizonytalansággként, instabilitásként kezelni. A transznacionalizmus dogmatikus hangoztatása azonban aligha segít abban, hogy a változóban lévő, a modernitás újabb folyamatával most szembesülő térségek lakosságának migrációs gyakorlatát megértsük.

Nem kevés példa van arra, hogy a migrálók egy jelentős része a saját életvezetése több komponensét még mindig olyan lokalitáshoz kapcsolja, amelynek kultúrája – ha nem is egészében, de a benne élés bizonyos fontos szegmensei tekintetében – az ő számára az állandóság, a folyamatosság paramétereivel írható le, a másik helyen való tartózkodás pedig – ha nem is teljességében, de a migráló ember szemében fontosnak mutató komponensek tekintetében – olyan „idegen” entitás, amely a sajátához viszonyított oppozíciós kezelésmód révén illeszthető be a fontos interpretációs gyakorlatok és következtetések sorába. Az ilyen „heterogén” példák tudomásul vétele nem a módszertani nacionalizmus melletti érvelést jelenti, s nyilván nem a transznacionalizmus elvetését. Csupán annak mérlegeléséről van szó, hogy amikor a migráló embert „*az áramlás terei*” és a „*deterritorializáció*” kifejezésekkel próbáljuk megragadni, akkor érdemes megvizsgálni azt is, hogy a szóban forgó migráló ember esetében ez tulajdonképpen mit jelent, milyen a köztes terekben élés, a több helyhez kapcsolódás, a tértől való elszakadás tényleges módja és mértéke. Azt gondoljuk, nem az a kérdés, hogy a kutató a kultúra territoriális és

⁴ Glick Schiller, N. – Basch, L. – Szanton, Blanc, C.: 1997.

⁵ Massey, D.: 2005, Massey, D. S. – Taylor, J. E.: 2004.

esszencialista felfogását vallja-e (bár ha ezt vallja, akkor nem fogja kutatni a transznacionális folyamatokat), hanem az, hogy a migráló ember a két vagy több hely közti életvezetési gyakorlatát a kultúra territorialis és esszencialista modellje (ami még sok vonatkozásban létezik) szerint éli-e meg, vagy ettől részlegesen – változó helyzetekben, változó témákban – vagy éppen teljes egészében eltér.

Ma már okkal mondjuk azt, hogy a migráló ember nem annyira nemzetek, inkább lokalitások között migrál, s a transznacionális kapcsolatok termelődésének kontextusát a transzlokális relációk képezik.⁶ Nem vitatjuk Becknek azt a nézetét, hogy az emberek úgymond megosztják magukat két hely között, s miközben elfogadják az egyik hely hétköznapi rendjét, valójában egy sokkal távolabbi hely rendjét tartják igazán a magukénak⁷, és ez természetes. A transznacionális paradigma ortodox szemlélete azonban azt sugallja, hogy ez így is kell legyen, a két helyhez tartozás fokozatosan egy tágabb közös térben, közös értékekben, az életvezetés közös megélési módozataiban oldódik fel. Lehet, hogy így lesz, de egyfelől ennek a folyamatnak mai formáit nem csupán modellezni, hanem leírni is kell, másfelől pedig végképp nem lenne jó, ha a transznacionális paradigma elvárásainak részben vagy egészében eleget nem tevő migráló ember olyan fosztóképzős minősítéseket kapna (*kivetett, gyökértelen*), mint korábban a befogadó társadalomba integrálódni nem tudó társa.

Azt gondoljuk, hogy a migráló embert komolyan kell venni, sokkal komolyabban, mint korábban. A transznacionális paradigma nagy érdeme annak elfogadtatása (ha még nem is teljes körben), hogy a migráló ember nem a társadalom számkivetettje, nem szabályozásra szoruló deviáns magatartás hordozója (lásd: menekült), hanem éppen ellenkezőleg: a transznacionális folyamatok hordozója, egyik kulcsfigurája. Minél többet tudunk meg róla, minél több részletes információt szerzünk arról, hogy a két hely közti mobilitás révén hogyan járul hozzá vagy nem járul hozzá a „köztességek” termeléséhez, annál jobban fogjuk érteni magukat a transznacionális folyamatokat, s nem utolsósorban a helyek termelődésének és működésének újfajta modelljeit. Ez a típusú hozzáállás egyben lehetőséget teremtene arra is, hogy a migráló ember témakörére koncentráló kutatásokban legalább részlegesen megszabaduljunk a migrációs jelenségek értelmezését korlátok közé szorító ideologikus és/vagy szabályozástermelő megközelítésektől, amelyek a maguk során reális népességszabályozási és hivatali ügyviteli kérdések megválaszolására törekednek, de ezzel a törekvéssel a migráló emberre irányuló megfigyelések és értelmezések körét, illetve társadalmi relevanciáját lényegesen leszűkítik.

⁶ Mandaville, P.: 2000.

⁷ Beck, U.: 2005.

A kutatásról

Jelen tanulmány egy nemrég lezárult vizsgálat eredményeiből tartalmaz részleteket. Ebben a munkában azok az észrevételek képezték a kiindulópontot, amelyek a korábbi, a vendégmunka térségi hasznosulását kutató program során születtek, s amelyek a transznacionális migráció térségi jelentkezésére utaltak. Ezek nyomán fogalmaztuk meg azt a célkitűzést, hogy három területen alaposabban is vizsgáljuk meg a transznacionális migráció jelentkezésének módozatait, mértékét.

A program során 40 mélyinterjút készítettünk olyan személyekkel, akik a Székelyföldről tartósan vagy rendszeresen járnak külföldi munkára. Esetelemzések is készültek, amelyek a mélyinterjúk kérdéseinek tematikáját követve részletesen mutatják be egy-egy kiválasztott személy migrációs gyakorlatának környezetét, tartalmát, az ehhez kapcsolt interpretációkat. Az interjúalanyok kiválasztásánál arra törekedtünk, hogy lehetőleg a térség minél több települését képviseljék, a megkérdezettek a célország és a választott munka, az időtartam, az életkor, a képzettség és a foglalkozás tekintetében a lehető legváltozatosabb képet mutassák. A mélyinterjú során rákérdeztünk mindazokra a személyi és családi ismérvekre (családi környezet fontosabb összetevőit, iskolai életút, munkaerőpiaci életút stb.), amelyek a migrációs gyakorlat kontextusát alkotják. A beszélgetés során feltérképeztük a vizsgálat időpontjáig bejárt egyéni migrációs utat. A kutatás ugyanakkor kiemelt jelentőséggel kezelt három témát: a külföldi munkamigráció során működtetett kapcsolatokat, a ceremóniákat, az ünnepek világát, valamint a munkamigrációnak az értékekre gyakorolt hatását.

E három fontosnak tekintett témakör képezi az elemzés tárgyát azzal a céllal, hogy ezek révén képet alkothassunk a térségi szereplőknek a transznacionális folyamatokhoz való kapcsolódásáról, ennek a gyakorlatnak az egyelőre még efemer, mozaik jellegű természetéről.

Ünnepek, rituálék a vendégmunka közegében

A transznacionális migráció szakirodalmában az ünneplési gyakorlat vizsgálata kiemelt szerepet kap. A migránsok részvétele a különböző típusú ünnepeken több szempontból is figyelmet érdemel. Tekintsük elsősorban azt a tényt, hogy az embernek – tartózkodási helyétől függetlenül – azért is szüksége van az ünnepre, mert általa az egyén élete tágabb kontextusba helyeződik. Az ünnepi szituációban a résztvevők erőteljesen megélik a közösséghez tartozás érzését, egyéni életük a ceremóniák megemelt pillanataiban tágabb perspektívába helyeződik. Az antropológiai vizsgálatok ezért tekintik fontosnak az ünnepi szféra alapos megismerését, mert az

ünnepi viselkedés, szabályrendszer, elemkészlet, az ünnepi tér- és időhasználat az egész kultúra működésére nézve tartalmaz fontos adalékokat.

A migráló ember egyszerre több térhez kötődik. Kibocsátó környezete mellett legalább még egy hellyel tart fenn kapcsolatot, és hogy ez a kétfele kötődés milyen természetű, arra választ kaphatunk az ünnepi alkalmak megélésének vizsgálata által is. Ezt a vizsgálódást nagyban megkönnyíti az az előfeltevés, hogy az ünnep erőteljesen kötődik a locushoz, térbeli beágyazottsággal rendelkezik. Ugyanakkor azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy napjaink ünnepkultúrája jól fel tudja használni azokat a modern audiovizuális eszközöket is, amelyek által az ünnepbe való bekapcsolódás akár nagy távolságok átívelése által is megtörténhet (televízió, rádió, internet), így a személyes megélés közösségivé tehető olyan körülmények között is, amikor az egyén nem tartózkodik az ünnep konkrét fizikai terében. A territorialitás kérdése tehát hangsúlyosan tevődik fel, ugyanakkor fontosnak tartjuk részletekbe menően megvizsgálni: *melyek azok a módszerek, technikák, amelyek által a migráló ember megéli az ünnepi momentumokat, milyen identitás- és közösségépítő mechanizmusokat működtet mindezek közben, hogyan alakítja kapcsolatrendszerét, státusát.* Mindezen kérdések vizsgálata által az is kiderült számunkra, hogy a megfigyelések nemcsak a transznacionális migráció aktorainak helyzetét magyarázzák, hanem újabb területek felé is nyitni képesek. Jelesen arra is ráirányíthatják a figyelmet, hogy az új ünneptípusok megjelenése a közösséghez való tartozás újfajta megélési módjait is építi, ami az egyszerre több térhez tartozás esetében különösen relevánsnak mutatkozik. A több térhez tartozás – mint a territorialitás egyeduralmának megkérdőjelezése – ugyanakkor több újabb, megválaszolandó kérdést is szül. Például azt, hogy *a különböző helyek milyen funkcióval, jelentésekkel bírnak az egyén számára.* A migráló ember ünnepléshez kötődő magatartásai, vélekedései megmutatják, hogy a két hely közül melyik rendelkezik nagyobb vonzerővel a közösségi élet megélése szempontjából, melyik ünneptípus és melyik közösségtípus válik fontosabbá akkor, amikor dönteni kell egy hosszabb utazásról a fizikai távolság, az el- és visszautazás okán.

A következőkben a kutatási anyag azon részei kerülnek elemzésre, amelyekben a külföldi vendégmunkások az ünnepek megéléséről, megszervezéséről számolnak be abban a sajátos helyzetben, amikor otthonuktól huzamosabb ideig távol élnek, és az ünnep megélése a megszokottól eltérő módon történik. Nemcsak magára az ünnepi tevékenységre szorítkozunk, hanem annak értelmezésére is, ahogyan maguk az aktorok reflektálnak idegenben szerzett tapasztalataikra. A cselekvések és vélekedések elemzése által válhat komplexebbé ez a kép.

Az előző évek kutatásai során már érintettük ezt a problémát. Akkor már felfigyeltünk arra, hogy a különböző ünnepeket a vendégmunkások igyekeznek itthon tölteni, ezekre az alkalmakra mindenki megpróbál hazautazni. Jellemző ez a magatartás a kiemelt naptári ünnepekre (karácsony, húsvét), az emberi élet fordulópontjait kísérő ceremóniák (esküvő, temetés) szintén fontos alkalmak a hazatérésnek.

Ezek a rituális események ugyanakkor jó alkalmat szolgáltatnak arra is, hogy a migráló ember megerősítse státusát a kibocsátó közegben. Az ünnep kiemelt jellege ugyanis a résztvevő közösség figyelmét az egyén felé fordítja, mintegy fókuszba helyezi, így az esemény alkalmassá válik arra, hogy státusmegerősítő vagy azt akár módosító funkciót is betöltsön.⁸

Jelen kutatás eredményei megerősítették eddigi megfigyeléseinket, ugyanakkor újabb adalékokkal is szolgáltak. Ebben a vizsgálatban kiemelt teret szenteltünk e szegmens elemzésének, célunk az volt, hogy megértsük:

- A külföldi időszakos munkavállalók életében milyen szerepet töltenek be az ünnepek, a rituálék?
- Jelzik-e a két tér kétféle funkcióját?
- Van-e igény az ünnepi események ritualizáltsági fokának megemelésére, vagy épp annak eljelentéktelenedése figyelhető meg?
- Ebben a speciális helyzetben hogy működik a közösségépítő funkció? Milyen közösségi identitás építhető általa: családi, kisközösségi, baráti vagy lokális?
- A mindennapi életben vannak-e olyan ritualizált események, amelyek itt kiemelt szerepet kapnak?

Ez az elemzés természetesen nem képes választ adni minden kérdésre, csupán kísérlet arra, hogy a transznacionális migráció térségünkre jellemző formáit e kérdések jegyében is a vizsgálódás fókuszába helyezze.

A transznacionális migráció nemzetközi szakirodalmában az ünnepekkel, rituálékkal foglalkozó elemzések elsősorban két témára koncentrálnak. Az egyik arról szól, hogy a befogadó környezetben huzamosabb ideig tartózkodó migráns közösségek miként teremtik meg az ünneplés otthoni kontextusát az otthonuktól távoli, idegen környezetben.⁹ A másik téma az ünnepi alkalommal történő hazautazásokat vizsgálja, amelyek már maguk is ritualizálódnak. Ebben a második témakörben az válik fontossá, hogy a hazatérő ember az ünnep kontextusában milyen elemkészletet (tárgyi és viselkedésbeli elemeket egyaránt) használ annak érdekében, hogy a közösséghez való tartozását demonstrálja, vagy hogy a helyi közösségben betöltött státusát megerősítse.¹⁰ A mi vizsgálataink esetében egy fontos jellemzőre kell felhívunk a figyelmet: a székelyföldi vendégmunkások nagy többsége nem a családjával együtt és nem hosszú évekre vállal munkát külföldön. Nem enklávékban élnek, nem alkotnak diaszpórát. Az ilyen esetek még egyelőre ritkák, ennél jóval nagyobb azon esetek száma, amikor a munkavállaló egyedül és rövidebb időszakokra vállalkozik a munkamigrációra. Ezek az esetek ugyanakkor sok olyan jellemzőt tartalmaznak, amelyek a transznacionális migráció ismérveit hordozzák¹¹, ennek meg-

⁸ Goldring, L.: 1997, Smith, R.: 1997.

⁹ Levitt, P.: 2001.

¹⁰ Goldring, L.: 1997.

¹¹ Erre bővebben kitértünk előző kutatási anyagaink elemzésében, Bodó J.: 2008, a,b.

felelően az ünneplési gyakorlat és a hétköznapi élet ritualizálódott elemei is figyelmet érdemelnek.

Az alábbiakban három eset rövid leírása következik, bennük elsősorban azok az aspektusok kerülnek kiemelésre, amelyek az itt tárgyalt témához, az ünnepek, rituálék kérdéséhez kapcsolódnak. A kutatás során végzett megfigyelések, a negyven lejegyzett interjú, az esettanulmányok nagyon gazdag anyagot tartalmaznak a kérdésre vonatkozóan. Az elemzések természetesen nem csupán az alább következő esetekre támaszkodnak, hanem igyekeznek reflektálni az anyag egészére, rendszerezni az azokban fellelhető vonatkozásokat. Azért esett a választás épp ezen esetek bemutatására, mert paradigmaticusak, olyan tapasztalatok, vélekedések kerülnek bennük megfogalmazásra, amelyekkel több elbeszélés során is találkozhattunk. Az életkori, mentalitásbeli különbségek ugyanakkor jelzik azokat a változatokat is, amelyek az egyre sokszínűbbé váló vendégmunkás-társadalomra jellemzőek.

Esetleírások

1. ESET – ARANKA

Aranka 22 éves fiatal lány. Egy székelyföldi nagyobb, főút menti faluban él, esti tagozaton végzi középiskolai tanulmányait, a továbbtanulást még egyelőre csak fontolgatja. Mint elmeséli, a középiskolát épp a külföldi munkalehetőség miatt szakította meg, habár akkor még maga sem sejtette, hogy ez a megszakítás több évig fog tartani. Két országban is dolgozott, különböző munkakörökben. Először Csehországban nyári mezőgazdasági szezonmunkásként. Hirtelen kínálkozott a lehetőség, sokat nem is fontolgatta, hanem belevágott. Már itthonról ismert néhány nőt a csoportból, de ott, jó alkalmazkodó természetének köszönhetően, mindenkivel összeismerkedett, összebarátkozott, kiderült, hogy sokan közülük nem is laknak messze szülőfalujától. A következő munkavállalás már hosszabb időre szólt, egy egész évre, és egy távolabbi országba, Belgiumba. Itt a munkája is más természetű volt, használt ruhákat kellett válogatniuk. A munkáról, a körülményekről ekképp vélekedik: „Nekem mindenhol jó volt. Az az igazság, hogy nekem a munkával sehol nem volt bajom, sem a körülményekkel, pedig ott úgy is volt, hogy harminc cigány közé raktak be egy szobába. Lett volna mire panaszkodjak, de változik minden. Megismersz mindent, minden jobb körülménnyé változik, ha megismersz mindent, megismeritek egymást, hogy ki milyen.” A fenti idézet Aranka könnyed, vidám természetét, jó alkalmazkodó képességét bizonyítja. Ezt a tulajdonságát támasztja alá beszámolójának több olyan részlete is, amely arról szól, hogy a nehézségeket hogyan győzte le, a szokatlan helyzetekben miképp találta fel magát, miként küzdött meg a honvágy érzésével. Aranka nem sző nagy terveket a jövőre, a megkere-

sett pénzt viszonylag hamar elkölte a rendszeres hazajárások alkalmával. Akár még úgy is tűnhetne, hogy semmi nem zavarja meg a derűt, amelynek segítségével akár milyen nehéz helyzetben felül tud kerekedni. Azt bevallotta, hogy „nagyon honvágyas”, de amikor belemerül a kinti hétköznapi tennivalóiba, felül tud kerekedni ezen az érzésen.

Ha viszont egy fontos ünnepről van szó, akkor már más a helyzet: „Az ünnepekkor volt, hogy nagyon rossz volt, és elfogott a honvágy, akkor éreztem, hogy olyan rossz, és hazajönnék. Mikor a cseheknél dolgoztam, akkor volt egy olyan nap, hogy pont pünkösd napján szedtük az epret reggel öt órától este hétig. Akkor mindenki mondta, hogy otthon pünkösd van. Kezdtet esni és villámlani, akkor kellett esőköpenyt venni, vizes volt minden, eper és sár, minden össze volt vegyülve. Akkor éreztem, hogy milyen rossz, a barátnőm nézett hátra és vigasztalt.” Egy másik pünkösd is külföldön, Belgiumban érte Arankát. „Minden ünnepre hazahoztak egy hétre, két hétre. Karácsonykor egy hónapot voltunk itthon... Pünkösdkor nem voltunk itthon, de mindenki úgy nézte a Duna tétét, hogy állj félre! Egyik erre fordult, a másik arra, de a könnyek úgy csepegték! Mondta az egyik, hogy ne, ez az én ismerősöm...”

A karácsonyi ünnepeket már sikerült itthon tölteni, de az előkészületek még Belgiumban történtek, és Aranka ezzel kapcsolatban is tett néhány megfigyelést, így alkalma volt összehasonlítani az ottani és az itthoni szokásokat. Az összehasonlítás természetesen az itthoni ünnepi előkészületek javára mozdítja el a véleményt. „A táská meg volt pakolva karácsonyi díszekkel, szalagokkal. Főleg én nagyon szeretem ünnepekkor az ilyen csecsebecskéket. Örökké bevásároltunk belőle, és olcsóbb is kint az ilyesmi. Nagyon nem tudtunk felkészülni, mint az itthoniak, testileg-lelkileg, mert kintről jössz és van két napod. Aki itthon van, az látja, hogyan díszítik a várost. Kint is díszítik, de ott másabbak az ünnepek. Csak amikor biciklivel mentünk és benéztünk a házak ablakán, nincs karácsonyfa, semmi nincs. A kapura felraknak egy csengőt, és ennyi a karácsony.” A fontos naptári ünnepeknél maradván, még ide kívánczik a beszámolósnak az a részlete, amely a Mikulás-napi rituálét érinti. „Még volt egy olyan év, hogy pont kint voltunk Mikuláskor, és csak karácsonyra hoztak haza, én voltam a legkisebb közülünk, a többi mind férjhez ment asszonyok. Én úgy vártam, hogy mikor jön a Mikulás... Ott mindenkinek viccből mondtam, hogy mikor jön a Mikulás. Mindenki mondta, hogy menj el Aranka, nem jön a Mikulás, megyünk munkába. Egy kicsit összetörtem, de este mindenkitől ajándékot kaptam. Nagyon jól esett. Meglepetésszerűen az ágyamra tették, a kilincsre akasztották.”

Aranka beszámolójában kitér azokra az ünnepekre is, amelyeket saját maguknak rendeztek a külföldi munkavállalók. A születésnapokat megünnepelték, mindenkiét, megadva a módját mindazokkal az ünnepi kellékekkel, amelyek kiemelik a hétköznapi életből az egyéni élet számára fontos napot. „Olyankor tortát sütöt-

tünk, ital volt. Mindenkinnek, akinek születésnapja volt, megünnepeltük. Pótoltunk össze pénzt és ajándékot vásároltunk. Mi többen voltunk kint. Három ház tele volt romániai vendégmunkásokkal, háromszor heten laktunk a házakban, huszonegyen voltunk kint, és mindenki más faluból volt. Volt, akihez menni születésnapolni.”

A beszámolóból kiderül, hogy a nagy naptári ünnepeken kívül (karácsony, húsvét) más kiemelt alkalmakra, például családi ünnepekre nem járt haza, habár felajánlották, hogy ha valakinek feltétlenül muszáj hazamenni, például egy temetésre, akkor hazamehet, és az utazás költségeit is állják. Arankának szerencsére ilyen esete nem volt. Hazautazásai alkalmával egyébként a közeli családtagoknak és barátoknak ajándékot vásárolt. Mivel nem volt konkrét elképzelése a külföldi munka időtartamáról és arról sem, hogy a megkeresett pénzt mire szeretné fordítani, nem spórolt az ajándékozással, inkább azt tartotta fontosnak, hogy minden számára fontos ember kapjon valamit, „amit tudom, hogy nincs és kell”. Az ajándékozásnak, mint kiemelten ritualizált cselekvésnek fontosságát a későbbiekben bővebben is kifejthetjük. Az ajándékozási események ugyanis sok olyan finom elmozdulást vagy változatosságot mutatnak, amelyek napjaink transznacionális migrációjához nyújtanak néhány értelmezési szempontot. (Silló/5)

2. ESET – GERGELY

Gergely 25 éves fiatalember, még a családalapítás előtt áll. Falun él. Szakközépiskolába járt, elektronika szakon, majd érettségi után szintén ebben a szakmában tanult tovább, elvégzett egy két és fél éves technikumot. Utána három évig dolgozott Németországban mezőgazdasági „praktikás”-ként egy gazda farmján. (Praktikás: a vendégmunkások szóhasználatában azt a munkavállalás-típust jelenti, amelyet hivatalos szervezetek szerveznek. Nem szokványos munkavállalás, hanem inkább tapasztalatszerzés céljából történő munkavégzés egy gazda farmján.) Beszámolója nyomán egy komoly, céltudatos egyéniséget ismerünk meg, aki a hosszas kinttartózkodás ideje alatt nagyon sokat dolgozott, elég jól is keresett, sok mindent megtanult. Nemcsak a modern mezőgazdaság terén szerzett ismereteket, hanem az önérvényesítés, saját érdekeinek megvédése terén is. Saját bevallása szerint számára a külföldi munka legnagyobb haszna a gondolkodásmódja megváltozása volt, főleg ami a munka megtervezését, az ahhoz való hozzáállást illeti. Ugyanakkor jó megfigyelőnek is mutatkozik. Munkahelyén, a családi farmon, a mindennapi élet több területére is betekintést nyerhetett, ezeket a megfigyeléseket a beszélgetés folyamán kommentárokkal egészítette ki. Külföldi munkavállalását eredményesnek tekinti, az ott keresett pénz nagy részét letétbe helyezte, és további megfontolásra vár, hogy mire költi el vagy mibe fekteti be.

Beszélgetőpartnerünk viszonylag hosszabb időt töltött külföldön, ugyanakkor haza is több alkalommal járt. A hazajárási alkalmakat épp az ünnepi események,

ceremóniák által idézi fel, időbeli elhelyezésüket is ezen alkalmak segítségével oldja meg. Néha összezavar néhány időpontot, ilyenkor az ünnepi esemény az a biztos pont, amely segít helyreállítani a külföldi munkavállalás kronológiáját.

Gergely három karácsonyt és három húsvétot Németországban töltött. Nem volt kedve részletesen ecsetelni a körülményeket, de annyi kiderült, hogy saját elhatározásából döntött így. Döntését azzal indokolta, hogy a keresetkiesés és a hosszú buszozás riasztotta el a hazautazástól. „Én azt mondtam, hogy egy kicsit meghúzzom magam előtt is a csíkot, egyszer az, hogy a pénz, a másik az, hogy két napig a buszon hányódsz...” Az idegenben töltött ünnepekre visszaemlékezve, Gergely sommás véleménye az, hogy üresek voltak. „Az ünnepek, hogy őszinte legyenek..., az elején a húsvét nem volt valami fényes, de a többi attól arrafele jobb volt, mert a többi ünnepet általában a barátnőmnél töltöttem.” A kettesben töltött ünnepek már segítettek az ünnepi hangulat megteremtésében, de arra már nem volt elég, hogy az otthon megszokott környezetet a maga ünnepi kellékeivel az idegen környezetben kiépítse. Ehhez az otthoni locus túl sok specifikummal rendelkezik, amit a másik helyre nem lehet odavarázsolni. „Ünnep volt, viszont valami hiányzott, valahogy nem kaptam a helyemet. A karácsony is olyan volt, hogy volt karácsonyfa meg minden, de mintha nem is lett volna karácsony. Egyszer az, hogy nem itthon vagy, nem úgy van, hogy elmész a misére, és éjfélkor Mária radinája, vagy húsvétkor egy jót eszel, hanem húsvétkor is visznek a templomba egy tésztabáránykát, azt megszentelik és annyi. Tehát az én részemről valahogy olyan üresek voltak az ünnepek.”

A naptári ünnepek, a jeles napok mellett nagyobb jelentőséggel bírtak Gergely számára az egyéni életnek azok a fordulópontjai, amelyek a családtagok, a hozzá legközelebb állók körében zajlottak le. Kiderül, hogy a pénzkiesés, a kényelmetlen utazási körülmények ellenére a következő ceremonikus eseményekre jött haza: bér-málás, lakodalom, temetés. Úgy intézte, hogy az édesanyja neve napján is itthon lehessen.

Ugyanakkor épp bizonyos eseményekről való távolléte az, ami számára nehezen pótolható. Amikor arról kérdeztük, hogy mit tart a két helyen élés hátrányának, épp ezt a momentumot nevezte meg, és csakis ezt az egyet. „Én abban látom a hátrányát, hogy itthon van sok barát, akik közben megnősültek, férjhez mentek, lemaradtam lakodalmakról, zöldághozásokról, legénybúcsúkról, sok buliról, falunapokról...” (János/3)

Ez az aspektus – a baráti körhöz kapcsolódó ritualizált alkalmak jelentősége – külön kifejtést igényel, erre a rövid esetbemutatók után kerítünk sort.

3. ESET – MÁRIA

Ennek az esetnek a főszereplője Mária, 50 éves, szakközépiskolai végzettséggel rendelkező, falun élő özvegyasszony. Már három éve dolgozik egy magyarországi családnál mint háztartási alkalmazott. Munkája valójában szélesebb területet fog át, mint a háztartás rendben tartása (főzés, mosás, takarítás). A munkaadó családnak tíz hektáros tanyája van, egy biokertészet, ahol a természetstől a feldolgozásig mindezzel foglalkoznak, Mária ezen a területen is dolgozik. Igyekszik munkáját becsülettel, pontosan elvégezni. A keresetével kezdetben meg volt elégedve, de most már úgy látja, miután többféle próbált tájékozódni, hogy többet is megérdemelne, mert máshol ugyanennyi munkáért jobban fizetnek. Számítgatásai alapján csak azért éri meg, mert az élelmezésére nem kell külön költenie.

Mária legmélyebb megfigyelései, amelyek a beszélgetés során bontakoztak ki, épp az ünnepléshez, az ünnepi alkalmak megélési módjához kapcsolódnak. Kérdés nélkül is, más témák kapcsán is gyakran kanyarodik vissza a beszélgetés fonala ahhoz a témához, hogy új környezetében a helyiek ünnepekkor mit csinálnak, hogyan viselkednek. Elsősorban a jelentős naptári ünnepek (húsvét, karácsony) kapcsán fogalmazódnak meg a vélemények. Mária alkalmazkodóképes, lelkiismeretes asszony, aki a békesség miatt és gazdáiról iránti tiszteletből sok mindent eltűr, még azt is, hogy az eredetileg megegyezett munkákon túl többet elvárnak ma már tőle. (Igaz, megjegyzi, ezért saját magát okolhatja, mert ő szoktatta rá munkaadóit a „túlórákra”). Alkalmazkodó- és tűrőképessége épp akkor mond csődöt, amikor az ünnepek eltérő megélési módját, a „szent és a profán” jelentéseinek megváltozását, összekavaródását észleli az idegen környezetben.

Mária két-három havonként jár haza, az ünnepek nagy részét itthon tölti. „Minden családi ünnepre, ha lehet, hazajövök. A vallási ünnepek közül csak karácsonyra tudok hazajönni, de arra mindenképp jövök. Húsvétra és pünkösdre nem tudok, mert ilyenkor nagyon sok a munka.” De az előkészületek nagy részét még munkaadójánál tölti, így alkalma nyílik tájékozódni az ünnepről való felfogásukról, még karácsonykor is. A többi ott töltött ünnepi alkalom pedig mélyebb betekintést enged a számára nem mindig elfogadható ünneplési módokba. Megemlíti például, hogy ünnepek alkalmával, karácsonykor és húsvétkor gazdái minden alkalmazottjukat meghívják ebédre és meg is ajándékozzák őket. Itt jelenik meg ugyanakkor az a kritikus hangvételben ecsetelt, sokak által felemlített jelenség, hogy a gazdái a szomszédokkal nem tartanak fenn semmilyen kapcsolatot, a segítő szándék is hiányzik belőlük. A jeles ünnepekkor viszont nagyon sok ajándékot szétosztanak, megemlíti a legutóbbi karácsonyt, amikor százötven személy számára készítettek ajándékcsomagot, vagy azt a gesztust, hogy a gazdája húsvétkor a barátait egy-egy báránnyal ajándékozta meg. Értékeli ezeket a gesztusokat, gazdáját nagylelkűnek nevezi, ugyanakkor nem hallgatja el rosszallását sem, ami az ünnep, különösen a vallási ünnepek megélését illeti. Úgy gondolja, a bőkezű ajándékok, a látványos

külsőségek mellett elsikkad mindaz, ami az otthonról hozott normák, a Mária által igazinak vélt ünnepiség tartozékai. „Nekik az ünnep az, hogy egy csomót főzni, egy gyönyörű terített asztalt csinálni. Aztán meg is sértődtek, mert megmondtam, hogy az ünnep a templomban kezdődik, nem a terített asztalnál.”

Mária – megfigyelései, értékelései által – azt a vendégmunkás-típust képviseli, aki kritikusan viszonyul az idegen környezethez, összehasonlítja az ott szerzett tapasztalatokat az itthoni értékekkel, normákkal, de kritikája nem csak egy irányba működik. Az otthonától távol megtapasztalt ünneplési gyakorlat ambivalens, olykor kimondottan negatív megítélése saját vallásos szemlélete által kap egyértelmű megfogalmazást. Érdekes módon, ugyanez a szemlélet vezeti el egy másik, ellentétes előjelű következtetéshez, amelyet egy másik fejezetben fogunk tárgyalni.

Már a fenti három eset is azt mutatja, hogy nehéz kategóriákat kialakítani a többféle ünneplési gyakorlat, mentalitás, vélekedés, és sokféle ünneptípus között, az egyéni megélések gazdag variációinak halmazában. Az elemző számára ugyanakkor mégis kirajzolódnak azok az erővonalak, amelyek mentén a vándorló ember konkrét tér- és időbeli paraméterekkel jellemezhető képének néhány vonása – az ünneplő ember jellemzői által kiegészítve – felvázolható. Ezen vonások élesebb kirajzolása érdekében célravezetőnek az mutatkozott, ha az ünneptípusok szerint rendezzük az elemzési anyagot. Ezen belül kiemelt elemzési szempontként kezeljük a territorialitás mozzanatát, a speciális locuszhoz kötődő vagy ahhoz épp kevésbé kapcsolódó jelleget.

A) KIEMELT NAPTÁRI ÜNNEPEK – VALLÁSI ÜNNEPEK

A nagy vallási-etnikai közösségek kiemelt naptári ünnepei köztudottan azok az alkalmak, amikor migránsok sokasága indul útnak, hogy a munkavállalás helyéről távoli otthonába utazzon ünnepelni. Valóságos modern népvándorlásnak lehet nevezni ezeket az alkalmakat, amikor autókaravánok népes családokkal és ajándékcsomagokkal megrakodva elindulnak hazafelé, a vonatok is zsúfolásig megtelnek, az olcsóbb repülőjáratok szintén. Az általunk évek óta lefolytatott vizsgálatok is ezt mutatják: minden vendégmunkás arra törekszik, hogy ezen ünnepek alkalmával hosszabb-rövidebb időszakot otthon, a családjával töltsön. Az előbbi, tévéhíradókból jól ismert kép annyiban más, hogy a székelyföldi vendégmunkások esetében ritkábbak azok az esetek, amikor egész családok hosszú ideig tartózkodnak távol az otthonuktól. Az a forma a gyakoribb, amikor egy vagy esetleg két családtag (legtöbbször fiatal házaspár) dolgozik vendégmunkásként külföldön. Esetünkben az ünnepi hazatérés tehát nem a nagycsaládi vándorlások képét mutatja, sokkal inkább

egyéni, de mégis valamelyest a vándorló ember egyik ritualizálódó cselekvéssorába illeszkedik bele.

Az általunk megismert esetekben azt találtuk, hogy az emberek vagy hazautaznak ilyenkor, vagy ha nem, akkor a befogadó közegben igyekeznek megteremteni az ünneplés lehetőségét – tehát mindenképpen fontosnak tartják az ünnep megszervezését. A hazautazás fontosságát épp abban lehet lemérni, ahogyan a hazautazni nem tudók vagy nem akarók leírják a nem otthon töltött ünnep hiányosságait. Keveset beszélnek arról, hogy otthon hogyan töltötték a karácsonyt, annál többet arról, hogy miképp próbálták idegenben több-kevesebb sikerrel megélni ugyanazt az ünnepi érzést, amelyet otthon szoktak. Adott az ünnepi idő, de annak ünnepi átélése sok feltételhez kötött. A megismert esetekből úgy tűnik, ennél az ünneptípusnál ez nagyon nehezen megy (mindazonáltal a lemondás nem termel erős ellentétet a két közeg között). Legfontosabb „kellék” egy másik ember vagy akár többen is, akik közelebbi kapcsolatban vannak egymással, családtag, barát, baráti családok, akik nyilvánvalóan egyazon közösséghez tartoznak. Az ünnepi kelléktárnak vannak olyan elemei, amelyek viszonylag könnyen beszerezhetők (pl. karácsonyfa), vannak nehezebben megtalálhatók. (Érdekes esetet mesélt egy Ciprusban dolgozó fiatalember, aki itthoni barátok társaságában töltötte a karácsonyi ünnepeket. Ez alkalommal elmentek kirándulni egy olyan faluba, amely Ciprus legmagasabb csúcsán van, mert ott volt hó. *„Ciprusban örökké nyár van és meleg. Ott, a faluban nagy hó szokott lenni, lehet, még itthon sincs akkora. Kovács/4, 10.*) Akik hazautaznak, azok is gyakran említést tesznek arról, hogy az előkészületek terén mit tapasztaltak az idegen világban, szerintük mi az, ami hiányzik „ott” az ünnepi kelléktárból, vagy mi az, ami az itthon megszokotthoz képest másképp történik. Hiányzik az ünnepi étrend, más az ünnepi forгатókönyv, és amint a fent leírt egyik eset mutatja, hiányozhat a vallásos átélés lehetősége, amit az egyébként gazdag kelléktár sem tud ellensúlyozni, hanem épp a fontosnak vélt elem hiányára hívja fel a figyelmet. Az idegenben töltött ünnep tehát azért lesz más, azért marad „üres” (gyakori megfogalmazás), mert vagy az ünnepi kelléktár hiányos, vagy a forгатókönyv tér el a megszokottól, vagy az ünnepi viselkedést nem találják megfelelőnek a munkavállalók. Még ennél is rosszabbak azok az alkalmak, amelyek ünnepi megszervezésére egyáltalán nem, vagy alig nyílik lehetőség. Gondoljunk az egyik fenti történet (1. eset, Aranka) pünkösdjére, amikor épp az jellemzi a helyzetet, hogy maga az ünnepi idő sem válik el a hétköznapiok idejétől (munkavégzés a mezőn esőben, sárban), hanem teljesen beleolvad a profán időbe, tehát esély sincs az ünnepi átélésre.

A fentiek nyomán arra következtethetünk, hogy *ez az ünneptípus nagyon erősen kötődik a helyhez, a locushoz*. Emberi környezete, elemkészlete, forгатókönyve, az ünnepi térépítés, az ünnepi magatartásforma és a mentális megélés módja annyira komplex, hogy ha kiragadják az egyén „eredeti” környezetéből, nehezen teremthe-

tő meg a megszokott ünneplési mód. Az ismeretlen vagy csak részben felismerhető kelléktár és forgatókönyv így egyértelműen hiányként tételeződik, az ünnepi idő eltöltése pedig üres időnek tűnik. Az ünnep egyes elemei erőteljesen helyhez kötöttek, ezért a vándorló ember vagy a megfelelő helyhez próbál visszatérni, vagy ha erre nincs mód, keresi az eszközöket, amely által az idegen helyen megteremtheti az otthon megszokott ünneplési mód feltételeit.

Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy a fentiek ellenére mégis sokan lemondanak a hazautazásról, ami nyilvánvalóan a legegyszerűbb és legkézenfekvőbb módja lenne a jelentős naptári ünnepek „megfelelő” megélésének. Ezeket az eseteket a kereksetkiesés vagy az utazás kényelmetlenségei motiválják. Nyilvánvaló az is, hogy az ilyen történetek szereplői a külföldi munkavállalást olyan átmeneti életformának tekintik, amelyben áldozatokat avagy racionális döntéseket is kénytelenek hozni, és ezt elég gyakran meg is hozzák.

Arra is fel kell ugyanakkor figyelni, hogy az idegen világra nyitottabb, a más-ságra kíváncsian tekintő egyének szűkszavúan, szinte közömbösen számolnak be arról, hogy idegenben kellett eltölteniük egy fontos ünnepet. Egy ugyancsak Ciprusban dolgozó vendégmunkás (aki nem mindennapi hévvel számol be az egzotikus környezetről) mintegy mellékesen említi, hogy húsvétra nem jött haza, mert „túl hamar lett volna” hazautazni, de „*hát ha a családra gondol az ember, akkor nehezebben telt, de hogyha például én ott a húsvéti ünnepek alatt végig dolgoztam, s így évégett hamarabb eltelt a nap is, nem gondoltam egyéb dolgokra*” (Kovács/1).

B) AZ EGYÉNI ÉLETÚT FORDULÓPONTJAIHOZ KAPCSOLÓDÓ ÜNNEPEK – CSALÁDI ÉS BARÁTI KÖZÖSSÉGEK ÜNNEPEI

Nehéz volna fontossági sorrendet megállapítani a különböző ünneptípusok között, akkor sem könnyű megtenni, ha a fontossági sorrendet kimondottan a vendégmunkások szempontjából akarnánk felállítani. A nagy naptári ünnepek alkalmával történő hazautazások nyilván látványosabbak, hisz ekkor mindenki ugyanabban az időben kerekedik fel. Az egyéni élet fordulópontjai esetében ezek a mozgások talán nehezebben követhetőek nyomon, de az elemzés nem tévesztheti szem elől ezt az aspektust sem, ugyanis az egyéni élet fordulópontjai köré szerveződő ünnepi események különös jelentőséggel bírnak a vendégmunkások életében a transznacionális terek létrehozásában, jelentéstermelő funkcióik által. A kapcsolatok életben tartása és megerősítése, a kibocsátó vagy transznacionális közösségekben történő státustermelés sok szállal kapcsolódik ezekhez az ünnepekhez. A transznacionális terek kiépítésének témáján belül az „itt” és az „ott” locusainak funkcióvizsgálata mutatkozik különösen termékenynek. Előző években végzett ilyen irányú vizsgálá-

tainkban magunk is érintettük ezt a területet, rámutatva arra, hogy az otthoni világ és a kinti világ párhuzamos megélésének folyamatában az egyéni életúthoz kapcsolódó ünnepek *a két világ funkcionális különbségeit* mutatják. Röviden és kissé leegyszerűsítve ez azt jelenti, hogy a vendégmunkások az élet praktikus, a munkához és pénzkeresethez, a hétköznapi élethez tartozó oldalát a kinti világhoz kötik, a közösségi értékeket, az általuk pozitívan értelmezett emberi kapcsolatok dimenzióját pedig az otthoni térhez rendelik hozzá.

Ezek az otthoni térhez kötött értékek, kapcsolatok pedig az egyéni élet fordulópontjait jelző ünnepekben sűrített formában vannak jelen. (A kapcsolatokról és az értékekről a megfelelő fejezetekben szövegtünk.)

A kutatásaink során megismert vendégmunkás-történetekből kiderült, hogy ezek az ünnepek – esküvő, keresztelő, bérválkozás, temetés – mindenki számára fontos alkalmak a hazatérésre. Elkülöníthetőek azok az esetek, amikor a vendégmunkás a saját élete kiemelkedő eseményére (esküvő, gyermeke keresztelője) tér haza, illetve családtagja, rokonsági vagy baráti köre valamelyik tagja az ünnepelt személy. A fent jelzett funkció szempontjából nincs alapvető különbség a két eset között, a második viszont sokkal gyakoribb: a vendégmunkás kint tartózkodásának idejére lényegesen több ilyen típusú ünnep esik.

Akik épp vendégmunkás korszakukban terveznek házasságkötést (és nem ritka, hogy mindkét fél, vőlegény és menyasszony együtt dolgozik külföldön), azok számára erőteljesen működik az itthoni referenciaközösség státusuk megerősítése szempontjából. Fontosak az ünnepi kellékek, nem ritka az új elemek beiktatása, amelyeket külföldi tartózkodásuk alatt ismertek meg (étrend, öltözet, új elemek a forгатókönyvben). Megjegyzendő, hogy ezeknek a jelentősége már korántsem akkora, mint tíz-tizenvalahány évvel ezelőtt volt. Ezek az ünneptípusok ugyanis napjainkban látványosan gazdagodtak új elemekkel, megnőtt a ritualizáltság iránti igény, és ez általában elmondható az ünnepekről, nemcsak különleges esetekben. Tehát a vendégmunkáról hazatérő személyek itthon megrendezett ünnepei ilyen szempontból nem keltenek már akkora feltűnést. Ez az aspektus tehát – az ünnep általi státusmegerősítő funkció – valamelyest veszített jelentőségéből. Ez a változás nem csak az ünnepi ritualizáltság megerősödéséből származik. Magának a vendégmunkának az elterjedése, természetessé válása is csökkentette az ünnepi dimenzió státustermelő szerepét.

Mint említettük, gyakoribbak azok az esetek, amikor a külföldi munkavállaló a családi, rokoni, baráti körben megrendezett ünnepi eseményekre tér haza. Nagyon sokan említették, hogy ezekre az eseményekre fontosnak tartják a hazautazást, ha pedig nem sikerül hazajönni, azt úgy élik meg, hogy lemaradtak valamiről, ami pótolhatatlan. Az egyéni élet fordulópontjaihoz kapcsolódó ünnepek vidékünkön erős közösségi kontextusban szerveződnek meg, ezek az alkalmak tehát az itthoni életvilág kiépülésének, erősítésének fontos momentumai. A részvétel ezeken az al-

kalmakon napjainkban a „jelen levés”, a közös akcióban való „részes-ség” által válik fontossá. Ez pedig nyilvánvalóan a locushoz kötődik, oda, ahol az esemény többi résztvevői is tartózkodnak. A családtagokkal, a barátokkal közösen megélt ünnepi esemény az élményszerűség ismérveit hordozza, és úgy tűnik, ez a szerep napjainkban erősödni látszik. Az eseményen résztvevők közössége így egyfajta élményközösséggé válik, tagjai eseményről eseményre változhatnak, így az egyén számára az adott akcióban való részvétel olyan, mintha egy *én-központú kapcsolatból* lenne részt. Ez a jelenség természetesen nem kimondottan csak a migrációs jelenségben mutatkozik meg. Kiváltója az az *individualizációs folyamat*, amely napjaink székellyöldi társadalmában is tetten érhető. Az ünnepi eseményben történő kapcsolat-háló szövés – amelynek középpontjában az ego áll – ezért válik tehát annyira fontossá, hogy az otthonától távol dolgozó egyén gyakran ezeket az alkalmakat részesíti előnyben más típusú ünnepi eseményekkel szemben. Úgy tűnik, maguk a keresetkieséssel kapcsolatos racionális megfontolások is itt érvényesülnek kisebb mértékben. Ezért mondja azt második történetünk (*2. eset, Gergely*) szereplője, hogy a távollét legnagyobb hátrányát épp az ilyen eseményekről való lemaradása jelenti.

A következő ünneptípus – a helyi és baráti közösségek ünnepei – elemzése tovább erősíti ezeket a megállapításokat.

C) A HELYI ÉS A BARÁTI KÖZÖSSÉGEK ÜNNEPI ALKALMAI

Ebbe a típusba olyan eseményeket soroltunk, amelyek a résztvevők beszámolóí nyomán „bulizós” alkalmaknak tekinthetők, és elsősorban a fiatalok beszámolóiban kaptak helyet. Ide sorolhatók a *falunapok*, a *városnapok*, a *legény- és leánybúcsúztatók*, a *születésnapok* megünneplési alkalmai. A helyi ünnepek eme formái – falu- és városnapok – újkeletű ünnepek, nem azonosak a búcsúkkal, vagy azokkal az elsősorban vallási jellegű eseményekkel, amelyek a helység szent patrónusának, esetleg névadójának a tiszteletére szerveződnek. A falunapok és városnapok inkább vásári mulatságokra emlékeztetnek, és bár „komolyabb” rendezvények is szerepelnek repertoárjukban, az esemény igazán népszerű és széles látogatottságnak örvendő részét egyértelműen a vásári mulatságok típusú rendezvények jelentik: kirakodóvásár, evés, ivás, zene, koncert, buli. Ezek az események jó alkalmai a baráti társaságok együttlétének, új társaságok szerveződésének. Az is megfigyelhető, hogy ezek a baráti társaságok nemcsak a saját lokalitásuk napjára gyűlnek össze bulizni, hanem helységről helysére vándorolnak, a szomszédos, de távolabbi helyekre is elmennek az emlékezetes együttlét, a kellemes időtöltés, a „jó buli” reményében. Az esküvők előtt szervezett legény-, illetve leánybúcsúztatók szintén a nemrég elterjedt ünnepi események kategóriájába tartoznak. Szintén jellemző rájuk a baráti részvétel és a „jó

buli”-jelleg. Forgatókönyvüket, elemkészletüket jórészt a populáris kultúra divatja diktálja, népszerűségük egyre növekszik.

A születésnapok megtartása már nem számít újdonságnak, érdekes viszont az a szerep, amelyet a vendégmunka kontextusában betöltenek. Ezekre az ünnepekre jellemző, hogy a közösségi kontextuson belül fontossá válik az ego, az individuum szerepe. A résztvevők minden egyes eseményen olyan kapcsolathálót építenek, amely – egyéb tényezők mellett – az élménykereső részvétel által válik énközpontúvá. Ezeknek az ünneptípusoknak ilyen jellegű szerepe, jelentése épp a székelyföldi transznacionális migráció jelenségekörének kutatása által vált világossá számunkra. Ez volt ugyanis az a helyzet, amelyben ezen – részben teljesen újkeletű – ünnep-típus jelentése kirajzolódni látszott.

A fiatal (húsz–harminc éves) vendégmunkások beszámolóiból kiderült, hogy ezek az ünnepek fontos hazautazási alkalmak. A falunapokat nagyon sokan említették, mindannyian a baráti találkozások, sörözések, koncertezések alkalmaként. A legény- és leánybúcsúkra az esküvői hazautazásokkal együtt lehet sort keríteni, ez tehát nem igényel külön fáradságos és pénzkieső hazautazást. Többen említették azt is, hogy mennyire sajnálják távolmaradásukat az ilyen eseményekről, a fenti alfejezetben említett okok miatt: a baráti bulik alkalmával szerveződő élményközösségekben fontos a „jelenlét”, a közös élményszerzés. Ez pedig azokhoz a locusokhoz kötődik, ahol az esemény lezajlik.

Említésre méltó a témával kapcsolatban az a jelenség, amelyet a kapcsolatokról szóló fejezetben szintén érintünk: az otthoniakkal való kapcsolattartás fontos része a helyi eseményekről történő tájékozódás. Ezekben a telefonos, internetes tájékoztató kommunikációkban fontos szerepet kap a lokalitás, a baráti kör eseményeiről folyó beszélgetés. A jelzett ünneptípusnál maradvá, ha valaki lemarad távolléte okán egy számára fontos lokális vagy baráti eseményről, azt a családtagok, barátok tájékoztatják a részletekről. Feltűnően sokan – és nemcsak a kimondottan fiatalok – számoltak be arról, hogy az otthoniakkal folytatott beszélgetési eseményeknek mennyire fontos részei ezek a tájékoztatások. Ezáltal részben enyhíthető az elmaradt személyes részvételből fakadó hiányérzet. Ennek a hiányérzetnek az enyhítése azoknál a jeles naptári ünnepeknél is lehetséges, ahol a média egyenes közvetítése által lehet bekapcsolódni az eseményekbe (lásd az 1. típusnál a pünkösdi ünnepség televíziós közvetítésének közös követését). Azt hiszem, nem tűnik túlságosan utópisztikusnak az az elképzelés, hogy a modern kommunikációs eszközök segítségével nemsokára a lokális és baráti ünnepek lefolyásába is be tudnak majd kapcsolódni a távollévők, és nemcsak nézőként, hanem akár interaktív módon is.

Ejteni kell néhány szót a születésnapokról is. Születésnapj ünnepzésekről, bulikról azoknak a fiatal vendégmunkásoknak a beszámolóiban hallottunk, akik az idegen környezetben fiatal közösségekben dolgoznak együtt, lakásuk is egymás közelében van, a vendégmunka ideje alatt sokat és keményen dolgoznak, ugyanakkor

szinte csak egymással érintkeznek, helybeliekkel vagy más csoportokkal minimális az érintkezési felület. Elsősorban a mezőgazdasági szezonmunkások körére jellemzőek az elmondottak (de más, hasonló helyzetűek is meséltek születésnap bulikről). Ezekben a társaságokban alakult ki az a gyakorlat, hogy egymás születésnapját megünneplik, mindazokkal az ünnepi kellékekkel, amelyeket az otthoni környezetben is használnak: torta, gyertya, ital, szendvics, zene, tánc, közös rituális éneklés. Ezek a „bulizós” ünnepek sok hasonló ismérvvel rendelkeznek, mint amit az előző példákban jeleztünk, de kiegészülnek néhány fontos jellegzetességgel: az ünneplés itt az idegen világban történik, a közösség, amely részt vesz benne, csak a vendégmunka idejére szól. Az ünnepi tér tehát az idegen locus, a résztvevők sem az otthoni baráti társaság tagjai. Fontos szerepet töltenek be ugyanakkor az élet teljességének megélése tekintetében: az ünneplő ember több, mint a csupán dolgozó ember. A vendégmunka – különösen a csupán rövid ideig (néhány hónapig) tartó munkavállalás – képes felfüggeszteni az életvitel sok olyan elemét, amely egyébként a mindennapok fontos részét képezi: pihenés, együttlét a barátokkal, szórakozás, fogyasztás. Ezt a hiányt képes pótolni a születésnapok ünnepi megszervezése egy olyan közegben, ahol a migránsok az otthoni körülményeknél jóval mostohább környezetben élnek, legtöbbször számukra eddig ismeretlen és szokatlanul nehéz munkát végeznek, gyakran megaláztatásokat is el kell szenvedniük. Az idegen tér „elfoglalásának”, emberibbé tételének szimbolikus eseményeivé is képesek válni tehát ezek az ünnepségek.

Az ajándékozás rituáléja

A kilencvenes évek elejétől napjainkig nyomon követve a Székelyföldről külföldre irányuló munkamigrációt, a jelenséghez kapcsolódó ajándékozási gyakorlatot is vizsgáltuk. Azt láttuk, hogy az ajándékozás gyakorlata sokat változott az évek folyamán, természetesen összhangban a migráció társadalmi jelenségének makro- és mikrotársadalmi szinten bekövetkezett módosulásaival. A vándorló ember, amikor hazatér, az otthoniaknak ajándékot hoz. Ez nem változott. Változott viszont a megajándékozottak köre, az ajándékok mennyisége és jellege, és ami sokkal fontosabb, változott az a kontextus, amelyben az ajándékozás mint társadalmi játszma, szimbolikus tőketermelés végbemegy. A 2006-tól mostanig tartó migrációs kutatásaink eredményeiről beszámolva már jeleztük ezen tendenciákat. Röviden összefoglalva: a külföldi munkavállalás a kilencvenes évek elejétől napjainkig különleges eseményből lassan mindennapi, normális eseménnyé vált. A kibocsátó közegből történő kilépések és visszalépések többé nem számítanak olyan kiemelt alkalmaknak, amelyek erőteljes közösségi feldolgozást, átbeszélést, szimbolikus gesztusokat

tennének szükségessé, ezek ma már jóval szerényebb formákban, kisebb határfokkal működnek. A hazatérést kísérő ajándékozás ezen közösségi jellegű feldolgozásoknak a részét képezte. És ugyanakkor, ami még szintén fontos része volt az ajándékozásnak: szimbolizálta az idegen, távoli világot, az azzal való találkozás jelképes eseményévé vált. Ez a kettős szerep – a kilépés közösségi szimbolikus lereagálása és a mássággal való találkozás – az ajándékozás amúgy is rituális jellegét még további szimbolikus jelentésekkel töltötte fel és még tovább ritualizálta. Mára már ez a szerep megváltozott. A külföldi munkavállalás különleges státusának elvesztése csökkentette az ajándékozási események jelentőségét is. Változott szerepe abban a tekintetben is, hogy a távoli világok „közelebb jöttek”, a külföldről hozott különlegességek jó része itthon is elérhetővé vált.

Az ajándékozás mai gyakorlatát a következő vonásokkal lehetne jellemezni. A megajándékozottak köre kisebb lett, ma már többnyire csak a szűk családi, baráti kapcsolathálóra terjed ki. Maga az ajándék is kevesebb, nem törekszik arra, hogy nagyon gyorsan betöltse azokat a hiányokat, amelyek régebben az itthoni ellátottság szegényessége miatt alakultak ki. (Sokan megjegyzik: ma már itthon is mindent meg lehet kapni, nem érdemes külföldről hozni.) Ha így tekintjük, az ajándék sokkal „szimbolikusabb” lett: olyan ajándékokat vásárolnak, ami jelzi, hogy a távollévő gondolt az itthoniakra, és hozzájuk fűződő érzéseit jelképes formában az ajándékozással teszi nyilvánvalóvá. Ebben az esetben nem az ajándéktárgy anyagi értéke vagy praktikussága lesz a fontos. A ruhaneműk, fűszerek, szerszámok és egyéb praktikus tárgyak így változtak át csokoládévá, kávévá, szuvenírré, amelyek természetesen „használhatók”, de inkább élvezeti cikkek, és sokkal inkább gesztusértékűek, mint konkrét hiányok betöltői.

Összegzés – az ünneplési gyakorlat módozatai

Kutatásunkban a migráló embernek az ünnepléshez kapcsolódó magatartásában azt láttuk, hogy az élet megélésének két módja – a mindennapok és az ünnepek megélése – térben is elhatárolódik egymástól. Az idő ünnepi megélésének – úgy tűnik – túlságosan sok olyan, a térhez kötődő aspektusa van, amelyeket nehéz az idegen térbe átültetni a maguk komplexitásában. Elemzésünkben három ünneptípus szerint csoportosítottuk a megfigyeléseket:

- kiemelt naptári ünnepek – vallási ünnepek: karácsony, húsvét, pünkösd;
- az egyéni életút fordulópontjai – családi és baráti közösségek ünnepei: házasságkötés, keresztlő, bér málkózás, temetés;
- a helyi és a baráti közösségek ünnepi alkalmai: falu- és városnapok, legény- és leánybúcsúztatók, születésnapok.

Megfigyeléseink azt mutatták, hogy az *a)* ünneptípus esetében a leglátványosabbak a hazajárások, de ugyancsak ez az a típus, amikor a keresetkiesés és az utazási kényelmetlenségek miatt akár le is mondanak a hazautazásról. Az is nyilvánvaló, hogy az ünnep kelléktára túlságosan komplex ahhoz, hogy az idegen világban teljesen kialakítható lenne az otthoni közegnek megfelelő ünnepi környezet. A *b)* ünneptípus képezi a legmotiváltabb hazatérési alkalmakat. Ezek az ünnepek az egyéni életút fordulópontjai, de nagyon erős közösségi közegben játszódnak le. A vizsgálati anyagból mindazonáltal az látszik – és a migrációs helyzetben különösen megmutatkozik –, hogy ezek az alkalmak individualizálódó világunkban énközpontú kapcsolathálók működtetésének alkalmává válnak. És mivel ezek az alkalmak az otthoni közegben játszódnak le, a hazatérés rendkívül fontossá válik. A *c)* típus esetében megfigyelhettük, hogy az újonnan kialakított ünnepi események elsősorban a baráti körök rituális együttléteivé váltak, élményközösségek építéseként működnek. A migránsok lényegesnek tekintik a hazautazást ezekre az alkalmakra, mert ha az egyén lemarad az ünnep közegében közösen átélhető élményekről, kieshet a számára lényeges kapcsolathálókból, amelyek egyértelműen az otthoni helyhez kötődnek.

Az *ajándékozás* – mint rituális cselekvés – megváltozása látványosan magán viseli a migráció jelenségének átalakulását. A külföldi munkavállalás mindennapossá, normálissá válása maga után vonta a megajándékozott körének redukálódását, az ajándékok értékének csökkenését. Ezáltal az ajándékozás szimbolikus jelentése megváltozott.

Napjaink munkamigrációja egy olyan jelenség, amelynek társadalmi megítélése igen sokféle. Másként vélekednek róla a politikai és a közéleti szereplők, másként a média, a gazdasági szféra, a tudományos kutatások szakemberei. A politikai, közéleti szereplők azt várják a témába vágó kutatásoktól, hogy azonnal hasznosítható eredményekkel szolgáljanak: mi várható ezen a téren, milyen trendek mutathatók ki, illetve azt, hogy az aktuális számok tükrében miképp lehet számukra hasznosan tematizálni a munkamigrációt. A médiában gyakran olyan híradások látnak napvilágot, amelyek hatásvadász kijelentésekkel, kirívó esetek általánosításával vészforgatókönyvek kialakításához adják meg az „alapszókincset”. A politika előszeretettel használja ezen vészforgatókönyveket annak érdekében, hogy saját érdekei szerinti tematizációkat gyártson belőle. Így találkozunk gyakran olyan megfogalmazásokkal, amelyek a külföldi munkavállalást a népességfogyással hozzák összefüggésbe, az adott térség (esetünkben a Székelyföld) kiürülését vetítik előre, vagy egyes szakmák (orvosok, tanárok), illetve korosztályok (fiatalok) eltűnésével fenyegetnek. A külföldi időszakos munkavállalás ilyenszerű megjelenítései kampányszerűen ütnek fel a fejüket: egy-egy felmérés, közvéleménykutatás adataiból ötletszerűen kiragadott és félreértett/félreértelmezett számok, adatok alapján; kirívó nagy médiavisszhangot kiváltó esetek kapcsán (bűncselekmények a vendégmunkával összefüggés-

ben); illetve politikai választások idején, amikor egy adott politikai párt, szervezet vagy személyiség ezzel a tematizációval kívánja magára irányítani a figyelmet. Jelen esetben pedig a gazdasági válság, a megszorító intézkedések nyújtanak tematizációs kontextust a probléma nyilvános megjelenítéséhez.

Jellemző ugyanakkor, hogy a jelzett tematizációs helyzetek hosszú szüneteiben kevés szó esik a jelenségről, vagy leginkább teljes hallgatás övezi azt. A munkamigráció akkor válik a nyilvános közbeszéd tárgyává, amikor a fent felsorolt helyzetek egyike alkalmassá teszi arra, hogy vészforgatókönyvek szülessenek belőle, értelem-szerűen csupán negatív megítélések környezetében tárgyalva a jelenséget: a népeségfogyás, a szegénység, a bűnözés jelenségének környezetében. Hiányoznak a hivatalos közbeszédből a témát józanul kezelő megjelenítések, a munkamigrációra vonatkozó adatoknak, számoknak a helyükön történő kezelésmódjai. Nem jelennek meg ugyanakkor a negatív esetek mellett a pozitív történetek sem: a szegénységtörténetek, a bűnesetek mellett nem kapnak helyet a sikertörténetek, a munkamigráció szereplőinek azok a narratívái, amelyek azt mesélik el, hogy miképp segítettek helyzetükön a külföldi munkavállalók, hogyan oldottak meg ezáltal problémákat, illetve milyen tapasztalatokat szereztek egy idegen kultúrában, és ez a találkozás egy másik világgal milyen módon járult hozzá mentalitásuk megváltozásához, a vállalkozó kedv megerősítéséhez, van-e egyáltalán a saját világból való időszakos kilépésnek olyan hozadéka, amely pozitív módon járul hozzá az egyéni-közösségi-térségi életvilágok megerősítéséhez.

A munkamigrációval foglalkozó kutatásaink során azt tapasztaltuk, hogy egy olyan jelenségről van szó, amely a helyi, térségi kultúra történetében nem jelent újdonságot (az emberek nemcsak most választják az otthonuktól távol történő munkavállalás lehetőségét). Munkánk ugyanakkor egy másik fontos szakmai tapasztalattal is szolgált: globalizálódó világunkban az élet kihívásaira adott egyéni-közösségi válasz (időszakos munkavállalás külföldön) már nem tekinthető egy adott kultúra sajátos vonásának: olyan trendszerű jellegzetességeket mutat, amelyek tágabb kontextusba helyezik a jelenséget, jelesen a transznacionális migráció jelenségkörébe. Ez azt jelenti, hogy napjaink székelőföldi munkavállalói egyrészt nagyon is saját közösségi kulturális tapasztalataikra hagyatkozva választják a külföldi munkát, másrészt pedig e választásuk beilleszkedik a világszerte felerősödő transznacionális mozgásokba.

Az antropológiai kutatások sokat tehetnek annak érdekében, hogy vizsgálataikkal elősegítsék egy új közvélekedés kialakítását a témáról. Az így szerzett ismereteket első lépésben arra lenne jó felhasználni, hogy az egyértelműen negatívnak beállított jelenséget szélesebb társadalmi kontextusba helyezzük, ezáltal lehetővé téve azt is, hogy megkeressük azokat a módozatokat, amelyek által a külföldi vendégmunkán szerzett tapasztalatok sokasága felhasználható legyen a helyi társada-

lomban. A külföldi munkavállalók narratíváiban ugyanis nagy teret kap a hasznosulásra történő utalások sokasága: anyagi haszon, szakmai tapasztalat, élettapasztalat, világlátás, nyitottá válás, kezdeményezőkézség, bátorság, vállalkozókézség. Emellett azok az emberek, akik a saját világukon kívül több más országban is megfordultak munkavállalás céljából, a saját világukra is olyan szemmel tekintenek már, amelynek értékeit avagy hiányosságait megtanulják egy „külső tekintettel” is szemrevételezni. Az anyagi haszon és sokféle tapasztalat, valamint a kitekintésből származó kritikus és időnként akár innovatív visszatekintés mind-mind olyan „humán tőke” lehetne, amely egy térség – esetünkben a Székelyföld – számára jól használható erőforrásként működhetne. Mindehhez természetesen nélkülözhetetlen az az első lépés, amely mindezt észreveszi, a jelenség mély elemzéséből kihüvelykezi, és utána megpróbálja a téma kezelésének beidegződéseitől felszabadítani azt. Az antropológiai kutatás nyomán megszerzett ismeretek csak ezután lehetnek alkalmazhatók, ezek után válhatnak egy térség fejlesztésének hatékony eszközeivé.

Szakirodalom

- ANGHEL, REMUS GABRIEL – HORVÁTH ISTVÁN (coord.)
2009 Sociologia migrației. Editura Polirom.
- APPADURAI, ARJUN
1996a. *Modernity at Large*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
2001 A lokalitás termelése. In *Regio* 2001.3. 3–31.
- BECK, ULRICH
2005 *Mi a globalizáció?* Szeged, Belvedere.
- BIRÓ A. ZOLTÁN
1994 Adalékok a vándorló ember ikonográfiájához. Migrációs folyamatok a Székelyföldön 1985–1989. In: Sik Endre – Tóth Judit (szerk.): *Jönnék? Mennek? Maradnak?* 19–39. Budapest, MTA PTI, Nemzetközi Migráció Kutatócsoport évkönyve.
1995 *The Socio-Cultural Bases of the Migration Process in Eastern Transylvania, 1985–1989*. In: Sik Endre – Tóth Judit (eds.): *Refugees and Migrants: Hungary at a Crossroads*. 237–244. Budapest, Yearbook of the Research Group on International Migration, the Institute for Political Science of the H.A.S.
- BODÓ JULIANNA (szerk.)
1996 *Elvándorlók? Vendégmunka és életforma a Székelyföldön*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.
- BODÓ JULIANNA
2008a Új idők, új terek. A transznacionális tér építésének módozatai a székelyföldi vendégmunkásoknál. In: Bodó Julianna: *Diskurzusok és életutak a migráció tükrében*. Budapest Scientia Humana.
2008b. *Itthon vagy külföldön? A székelyföldi fiatal korosztály munkamigrációja*. In: Bodó Julianna: *Diskurzusok és életutak a migráció tükrében*. Budapest, Scientia Humana.
2008c. *Diskurzusok és életutak a migráció tükrében*. Budapest, Scientia Humana.
- CIOBANU, RUXANDRA O.
2004 Migrația internațională și schimbarea comunitară ca strategie de viață. *Sociologia Românească* 2. 2004. 124–140.

FAIST, THOMAS

2002 Transnationalism in international migration: Implications for the study of citizenship and culture. In: Working Paper Series for the ESRC Transnational Communities Programme at Oxford University. WPTC-99-08 <http://www.transcomm.ox.ac.uk/working-papers.htm>

2009 Migrația transnațională ca imobilitate relativă într-o lume globalizată. In: Anghel, Remus Gabriel – Horváth István (coord.): *Sociologia migrației*. 129–155. Editura Polirom.

GARDNER, KATY – GRILLO, RALPH

2002 Transnational households and ritual: an overview. In: *Global Networks*, Volume 2 Issue 3. 179–190.

GLICK SCHILLER, NINA – BASCH, LINDA – SZANTON, BLANC, CRISTINA

1997 From Immigrant to Transmigrant: Theorizing Transnational Migration. In: *Transnational Migration* Ludger Pries (Hrsg.) *Sociale Welt*. Sonderband 12 Baden-Baden, NOMOS.

GOLDRING, LUIN

1997 Power and Status in Transnational Social Spaces. In: *Transnational Migration* Ludger Pries (Hrsg.) *Sociale Welt*. Sonderband 12 Baden-Baden, NOMOS.

HORVÁTH ISTVÁN

2003 Migrációs hajlandóság az erdélyi magyarság körében 2003. október. *Erdélyi Társadalom* 2. 39–55.

KISS TAMÁS – CSATA ZSOMBOR

2004 Migrációs-potenciál vizsgálatok Erdélyben. In: Kiss Tamás (szerk.): *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. 91–125. Kolozsvár, RMDSZ Ügyvezető Elnökség – Kriterion Könyvkiadó.

LEVITT, PEGGY

2001 *The Transnational Villagers*. U.C. Press.

MALKKI, LIISA

2006 Nemzeti földrajz: A népek gyökerei és a nemzeti identitás territorializálása a tudományos irodalomban és a menekültek között. In *Replika* 2006. 56–57. sz. 61–80

MASSEY, DOUGLAS ET AL

1998 *Words in Motion. Understanding International Migration at the End of the Millennium*. Oxford, Calderon Press.

MASSEY, DOUGLAS S. et al.

2001 A nemzetközi migráció elméletei: áttekintés és értékelés. In: Sik Endre (szerk.): *A migráció szociológiája*. Budapest.

MASSEY, DOUGLAS S. – TAYLOR, J. EDWARD

2004 *International migration*. Oxford University Press.

NIEDERMÜLLER PÉTER

2005 Transznacionalizmus: elméletek, mítoszok, valóságok. In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések*. 52–66. Budapest, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.

2006 A lokalitás metamorfózisai. In: *Replika* 2006. 56–57. sz. 33–44.

OLÁH SÁNDOR

1996 A kilépés társadalmi feltételei a Székelyföldön. In: Bodó Julianna (szerk.): *Elvándorlók? Vendégmunka és életforma a Székelyföldön*. 51–68. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

SANDU, DUMITRU

2005 *Transnational Migration from Romanian Villages*. In: *Current Sociology* 53. 555–582.

SCHIFFAUER, WERNER

2004 Félelem a különbözőségtől. Új áramlatok a kultúr- és szociálintropológiában. In: Biczó G. (szerk.): *Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Debrecen, Csokonai Kiadó.

SIK ENDRE

- 2003 A migrációs potenciál kutatásának alapfogalmai. In: Örkény Antal (szerk.): Menni vagy maradni? Kedvezménytörvény és migrációs várakozások. 15–18. Budapest, MTA KI.

SMITH, ROBERT

- 1997 Reflections on Migration, the State and the Construction, Durability and Newness of Transnational Life In: Transnational Migration Ludger Pries (Hrsg.) Sociale Welt. Sonderband 12 Baden-Baden, NOMOS.

WIMMER, ANDREAS – CLICK SCHILLER, NINA

- 2002 Methodological Nationalism and Beyond: Nation-state Building, Migration and the Social Sciences. *Global Networks* 2,4. 301–334.
- 2005 Módszertani nacionalizmus és azon túl: nemzetállam-építés, migráció és társadalomtudományok. In: *Magyar Kisebbség* 2005. 3–4. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf678.pdf

Julianna Bodó

FESTIVITES IN THE TRANSNATIONAL SPACE
How Contemporary Migrants from *Székelyföld* Celebrate

This paper is part of an extensive study that explores today's labor migration from *Székelyföld* [Szeclerland, Transylvania]. The study summarizes the results of a research project. It examines the changing tendencies of labor migration from *Székelyföld* to foreign countries in our time. This migration process, which has intensified in the past two decades, showed at the beginning of the '90s that the borderland between the home and the foreign world had become more prominent; and that, by their experiences abroad, migrants had accentuated the borderlines between the two worlds. This process has undergone significant changes. Our research, carried out in the past ten years, suggests that labor migration is increasingly showing the signs of transnational migration. Instead of gaining strength, symbolic borders are getting dismantled and this has resulted in perceptible openness. For the participants of labor migration, guest work is a way that makes it possible for them to belong not only to one physical-cultural space, but to two at the same time. Naturally, these signs are still vague, but they can be demonstrated by deep anthropological analysis.

In our research we interviewed guest workers and analyzed their narratives. The research has labeled three areas with the aim of demonstrating the signs of transnational migration. These are the following: (1) communication and contact with family members, relatives, and friends at home; (2) ceremonies and rituals; (3) values of the homeland and the foreign land. This paper contains parts of the study that analyze the ritual practices of guest workers in foreign countries.

Második esély-e a *Második esély?* – *Egy alkalmazott antropológiai kutatás részeredményei*

PLAINER ZSUZSA

Az ingyenes elemi oktatáshoz való hozzáférés a második világháborút követően lekerült a megoldandó politikai-társadalmi kérdések listájáról, hiszen a jóléti államok illetve a szocialista típusú modernizáció elterjedésével megszűntek a tanulás-hoz való hozzáférést akadályozó – formális vagy informális – korlátozások. Az utóbbi évtizedekben azonban újra napirendre került az alapvető oktatási jogok kérdése, és általánossá vált a meggyőződés, amely szerint újra kell gondolni a tanulás-hoz való hozzáférés feltételeit (Szalai, 2008).

A probléma, amely a közpolitikai döntések előkészítői számára megoldottá-majd újrafelfedezetté vált, a társadalomkutatás számára mindig is érvényes maradt. Bourdieu klasszikus modellje, amely szerint az iskola elleplezi a társadalmi egyenlőtlenségeket, hiszen az oktatás nemhogy elősegíti a felfele való mobilitást, de újratermeli a társadalmi szerkezetet, (Bourdieu – C. Passeron, 1977), később árnyalódik, új elemekkel egészül ki. Az elmúlt évtizedeket vizsgáló szociológusok nemcsak azt erősítik meg, hogy a társadalmi tőke osztály-, illetve rétegspecifikus, hanem azt is, hogy a strukturális tényezők mellett a oktatási rendszerben egyenlőtlenségeket kulturális jellemzők is befolyásolják. Egyszerűbben szólva, a tanulás általi mobilitást nemcsak a vagyoni helyzet, a származás, a foglalkozás segítheti vagy gátolhatja (ahogyan azt korábban Bourdieu észlelte), hanem olyan kulturális tényezők is mint az etno/és vagy rassziális identitás (lásd például Laurean – McNamara Horvath, 1999).

Ha a kötelező és ingyenes oktatáshoz való hozzáférést e fenti etno-kulturális elemzési keretben gondoljuk újra, észrevehető, hogy az iskola mint társadalmi erőforrás három, jól elkülöníthető csoport számára válik kevésbé hozzáférhetővé. (Szalai, idem). Az egyik csoportot az egykori gyarmatbirodalmakból az egykori gyarmatosító országokban bevándorló rassziális kisebbségek és azok gyerekei alkotják, a másikat a vendégmunkások külföldön tanuló gyerekei, a harmadikat poszt-szocialista átmenet vesztesei. A migránsok esetében az iskolalátogatást gyakran az

etno-kulturális különbségek akadályozzák, az, hogy a tanuló számára az iskola nemcsak egy szocializációs közeg, hanem a nyelvileg, vallásilag, szokásaiban domináns (fehér) kultúra intézménye is. A gyakran szürke- vagy fekete gazdaságban dolgozó vendégmunkások számára nemcsak az új nyelvi környezet gátolhatja az oktatáshoz való hozzáférést, hanem e munkások gyakran rendezetlen jogi státusa is. A kelet-európai „vesztesek” számára a rendszerváltás a szocialista iparosodás átszervezését jelentette, a 89-ig biztos egzisztenciák elvesztését, az elszegényedést, ráadásul (az átmenet veszteseként tételeztett romák esetében) e marginális pozíciót gyakran a domináns társadalmom rassziális kategorizációs rendszerei is újretermelhetik. Ugyanakkor az iskolai egyenlőtlenség nem különálló társadalmi jelenség, e marginalizáció egyéb társadalmi változókkal is összefonódik: lakóhelyi szegregáció, munkanélküliség.

Más kelet-európai társadalmakhoz hasonlóan Románia is intézményes, állami keretek között igyekezett megoldást találni a romák társadalmi beilleszkedésére, így az elemzésből, amely az ország romapolitikáját követi nyomon, nem hiányozhat az állam és más formális intézmények által kitalált és alkalmazott stratégiák elemzése sem, így a következő, folyamatban lévő kutatás értelemszerűen az alkalmazott antropológia egyik aldiszciplínájába sorolható, melyet közpolitika-elemzésként (policy research) neveznek.

Elméleti keret és módszertan

A komplex jelenségként értelmezhető iskolai egyenlőtlenség a társadalmi kirekesztés fogalmában írható le, amely a 60-as évek amerikai szociológiájában meghonosodott underclass-elméletekből eredeztethető (a fogalom történetéről lásd Ladányi – Szelényi, 2006). Az Egyesült Államokban területén városi gettóban élő feketék helyzetét elemezve, a kutatók underclass-nak nevezték el a társadalmi struktúra legalján található, gazdaságilag és társadalmilag marginális helyzetben lévő csoportot. Ennek megfelelően az underclass olyan – földrajzi térben elkülönült, etnikailag homogén környezetben élő – egyéneket jelöl, akiket – mivel szegények, munkanélküliek, alacsonyan iskolázottak – a társadalom gyakran tekinti tehernek, hiszen – szerintük – az underclass tagjai a jóléti rendszerekből élnek, fontos társadalmi erőforrásokat csatornáznak be (Szelényi – Ladányi, idem, 8). Néhány évtizeddel később az underclass kategória negatív címkévé vált, hiszen e csoport képviselőit tette felelősség marginális pozíciójuk miatt, ezért a tudósok az underclass fogalmát a társadalmi kirekesztettség- megnevezésre cserélték. Ez új megközelítés egyrészt számbavette azokat a strukturális tényezőket, amelyek az underclass megjelenésért és fennmaradásért felelősek, másrészt a figyelmet fordított az kirekesztés émikus megközelítéseire. Ahogy Michael Stewart érvel, az a roma, aki képes iratok nélkül

átjutni országhatárokon, eltartani magát és családját a külföldön koldulásból szerzett jövedelméből, sikeres, tehetséges embernek látja magát, nem egy marginális csoport tagjaként (Stewart, in Hann 2001).

Ahogy arra fentebb már utaltunk, a társadalmilag kirekesztettek között jelentős a romák aránya, akik iskolázottság, életkörülmények, munkaerőpiaci helyzet szempontjából a nem romáknál rosszabb helyzetben vannak (lásd erről Ladányi-Szelényi, 2006, World Bank Technical Paper no. 531. November 2002, Fleck – Rughiniş szerk, 2008). E marginális pozíció az oktatás esetében számtalan formában jelenhet meg: iskolából való hiányzás, lógás, iskolai szegregáció és iskolaelhagyás, az alapfokú iskolai végzettség hiánya.

Az Unió csatlakozás előkészítésekor Románia – más kelet-európai országokhoz hasonlóan (lásd EUMAP, Rekosh – Sleeper eds. 2004) a romák iskolai integrációját elősegítő politikákat dolgozott ki, e politikák egyike az ún. Második esély elnevezésű felzárkóztató program, mellyel jelen tanulmány is foglalkozik. A következőkben a romániai oktatási rendszer általános jellemzőit veszem sorra, majd a romákat célzó közpolitikai intézkedéseket. Legvégül a Második esély-ről írok, arról, ahogy e program működik az egyik erdélyi általános iskolában.

Ahogy azt korábban már jeleztem, elemzésem az antropológiai közpolitika elemzés (policy reasarch) módszertanát követi. A szakirodalom (lásd erről van Willigen, 1993) ez elemzés több fajtáját különíti el: az értékelő kutatást (evaluation research), a társadalmi hatás-elemzést, melynek lényege egy formális intézkedés nyomán keltkezett szocio-kulturális hatások vizsgálata, a szükséglet-elemzést (needs assesment), mely a politikák megalapozásához szükséges közösségi igényeket méri fel, a társadalmi elhallgatottság-elemzést (social soundeness analysis), amely egy politika kevésbé látható célcsoportját térképezi fel, a technológiai fejlettség-kutatást (technology development research), amely a technológiailag kevésbé fejlett országokban a technológia-használat kulturális hátterét méri fel.

Kutatásom e csoportból az elsőknek, értékelő kutatásnak minősül, melynek célja egy már működő – ez esetben államilag tervezett – oktatási program eredményességének vizsgálata. A módszer számtalan alfaja közül (folyamatkutatás-process study, szükséglet-értékelés-needs assesment, effects study, azaz hatásvizsgálat) kutatásom folyamatkutatásnak minősül, hiszen célja annak megfigyelése, hogyan zajlik le a program, milyen tényezők segítik vagy gátolják működését. Az értékelő kutatásnak a szakirodalom szerint (van Willigen, idem) két nagy módszertani sémája van: a széleskorú módszertant ismerő, pre- és poszt-tesztelő, fókuszcsoportokat alkalmazó, kvalitatív és kvantitatív módszereket egyszerre használó paradigma, melynek lényege a program kezdőállapotának és végállapotának tesztelése illetve az eredmények összevetése a kontrollcsoport eredményeivel. A másik az etnográfiai módszer, amely voltaképpen egy esettanulmány, amely valamely intézmény vagy

csoport szocio-kulturális jellemzőinek meghatározására törekszik egy intézkedés vagy jelenség a hatásának felmérése érdekében.

Kutatásom tehát a következőkre vállalkozik: esettanulmányt készít arról az iskoláról, amelyben a felzárkóztató program folyik, bemutatja a program lefolyását a tanterveken, iskolai munkán, a tanulók életpályájának megfigyelése által, és igyekszik megérteni, melyek azok a belső tényezők, amelyek gátolják a program céljainak megvalósulását. A program bemutatása után tehát annak alkalmazását vizsgálom, elsősorban magát az iskolai munkát és az iskolai tapasztalatok számtalan aspektusát (tanterv, tankönyv, órahallgatás, iskolai interpreszónális kapcsolatok, diákok éleltútja). Mivel az adatgyűjtés számos nehézséget vetett fel, kutatásom folyamatban lévőnek tekinthető, következtetései pedig részeredményeknek.

Adatgyűjtés

E tanulmány empirikus anyagát számtalan (jobbára rögzítetlen) interjú képezi tanárokkal, iskolaigazgatóval, szülőkkel és néhány diákkal; e módszert az osztályban folyó események megfigyelésével egészítettem ki. Az adatgyűjtést számtalan tényező akadályozta, elsősorban az, hogy Romániában nincs kialakult rendszere a kutatás-kutató-akadémiai mező és a különböző intézmények közötti reicprocitásnak: nehezen lehet kitalálni, hogyan lehet egy iskola tanárait érdekelté tenni abban, hogy segítsék az antropológus iskolájukkal foglalkozó munkáját, ha ez a munka számukra nem önérték, és ebben az iskolában sokak számára nem volt az. Ennek értelmében az adatgyűjtés, azaz a diákok személyes adataihoz való hozzáférés meglehetősen nehéz volt: a tanárok nem értették miért lenne szükségem ilyesmire? Hasonló volt a helyzet az oktatási segédanyagokkal is, amelyekhez csakis a tanárokon keresztül jutottam hozzá. Míg egyesek szívesen adták kölcsön a tankönyveiket, mások személyes tulajdonnak tekintették azokat. Az adatgyűjtés egyéb strukturális okok is akadályozták: 2008-ban, amikor a kutatás elkezdődött, a Második esély programban mindössze 13 roma diák vett részt, mintegy egynegyede a teljes, 46-os összlétszámnak, nagyrészüik, mintegy 8 az alsó tagozatra járt; közülük nagyjából 4-5 volt elérhető, a többiek általában nem- vagy alig jártak iskolába. A 4-5 diák közül többen súlyos értelmi és szociális zavarokkal küszködtek, így a kutatásban részvevők száma jelentősen lecsökkent, ezért – ahogy arra már korábban is utaltam - az adatgyűjtés-és feldolgozás folyamatban lévő munkának tekintendő.

A rendszer

A romániai oktatási rendszer ismerete elengedhetetlen a romapolitikák megértése szempontjából. A terepmunka idején a régi tanügyi törvény volt érvényben, amely – egyebek mellett – rendszer központosított jellegét támogatta, így erősen korlátozva az iskolákat abban, hogy maguk alkalmazzák a tanerőket. E törvény értelmében a rekrutáció az iskolák és a minisztérium között kapcsolatot teremtő, megyei szintű egységek, az tanfelügyelőségek feladata, ők gyűjtik össze az adott tanévben megüresedett helyettesítő vagy végleges állásokat, és rendezik meg a versenyvizsgát azok elnyeréséért. Az állásokat az tanárok és tanárjelöltek az írásbeli vizsgaeredményeik függvényében nyerik el: minnél magasabb a vizsga érdemjegye, annál több üres állás közül választhat a jelölt. Míg egyes tanárok gyakran évente vizsgáznak, végleges állásban lévő társaik gyakorlatilag meghatározatlan idejű munkaszerződést írnak alá, amelyet csak ritka, kirívó vétségek esetén bontanak fel (pl. diákok szexuális zaklatása).

Túl a versenyvizsgák kaotikus rendszerén (egyik megyében a helyi televíziót hívták ki a jelöltek mediatiszálva a vizsga lebonyolításával, megszervezésével, az eredmények kihirdetésével járó káoszt), e megméréstések talán legnagyobb fogyatékosága a kijelölt ismereteanyag. A versenyvizsgák ugyanis nem a tanári munkához szükséges készségeket (módszertani érzék, konfliktuskezelés, kommunikációs készség stb.) vizsgálják, hanem ismereteket mérnek fel; a jelölteknek a megméréstés során próbatanítaniuk sem kell. Jóllehet, a roma gyerekeket tanító pedagógusok részt vesznek egy az „interkulturális kutatás” alapelveit ismertető képzésen, azonban ennek tananyaga és értékelési rendszere nem nyilvános, sok iskolában tanárok maguk sem beszélnek róla. A rendszernek e sajátosságai befolyásolják a roma oktatást is: mivel a jelöltek egyéni ambícióinak vagy felkészültségének ellenőrzése nem a vizsgák feladata, az iskoláknak minimális esélye van arra, hogy kiválaszthassák a roma gyerekek oktatásában érdekelt pedagógusokat. Ráadásul, mivel a rendszer maga az információ átadására és nem annak kreatív felhasználására épül, az oktatásban a „teljesítmény” egy nagyobb tudásmennyiség elsajátítását és reprodukálását jelenti: a jó diák az, akinek jó jegyei vannak, a jó tanár pedig akinek jó diákjai. Mivel a tanári munka megítélése egyoldalú, és nincs érvényes szimbolikus és anyagi értelemben vett jutalomrendszere, roma gyerekeket tanítani alacsony presztízsű munkának minősül:

A kollégáim azt gondolják, nem dolgozom. Mindennap bemegyek az iskolába, de a gyerekek nem jönnek. Ez az egyetlen, amit a kollégák látnak, hogy én itt vagyok, de a gyerekek nem. Pedig higgye el, nagyon nehéz elérni, hogy ők jól érezzék magukat az iskolában. (roma gyerekeket tanító tanítónő)

A legrosszabb, hogy a kollégáim mindenféle versenyekre küldik a diákokat, matematikai verseny meg ilyenek. Én maximum rajzversenyre küldhetem őket. Ráadásul mindenki lenéz, mert egy 'cigányiskolában' dolgozol. (roma gyerekeket tanító tanítónő)

A második esély

A roma oktatáspolitikák kezdeteit különböző források különbözőképpen jelölik meg: egyesek a 1998 és 2000 közötti időszakot tartják meghatározónak, amikor külön gimnáziumi és egyetemi helyeket hirdettek meg roma származásúak számára (Magyari – Vincze – Harbula 2008). Mások a 90-es évek elejére datálják e politikák alapjait, amikor az újjáalakult Tanügyminisztérium kisebbségügyi osztályán roma tanfelügyelőt neveztek ki és 1991-1992-től három tanítóképzőben kísérleti jelleggel osztályokat alakítottak ki, melyekben roma iskolákban tanító pedagógusokat képeztek (lásd Măsuri).

A roma oktatáspolitikák alapvetően kétfajta: az egyik a kulturális jogok biztosítását célozza roma nyelv és kultúra oktatása által, a másik az egyenlő oktatási jogokat kívánja biztosítani: az iskolai mediátorok, a roma tanfelügyelőségek, a roma származásúak számára fenntartott egyetemi és gimnáziumi helyek valamint a deszegregációs törvény tartozik ide, illetve a kutatás tárgyát képező Második esély felzárkóztató program, melynek létrejöttét 1999-ben kezdeményezte az Education 2000+ Központ és 2000-ben indult kísérleti jelleggel. A program célja:

„megelőzni olyan hátrányos helyzetű fiatalok társadalmi és szakmai kizárását, akik kikerültek a kötelező alapképzésből és hiányzik az elhelyezkedéshez szükséges minimális végzettségük. A program eredetileg kísérleti jelleggel indult 11 iskolában 350 diák számára, majd 2003-ban átvette azt a Minisztérium és a Phare program révén országos-szintre terjesztette ki.” (EUMAP 2007, 369).

A Második esély hivatalos leírása, (Ordinul M. Ed. C. nr. 5160 from 6 oct.2005, különösképpen a Függelék szerint

A Második esély a „Hátrányos helyzetű csoportok oktatáshoz való hozzáférése” – elnevezésű program része, kiegészíti az „Elhelyezkedéshez szükséges alapképzés nélküli fiatalok szocio-professzionális kizárása és marginalizációja ellen küzdő program” (4231/18.08.1999 és 4615/ 06.09.2004 –as Miniszteri Rendelet), a program 2005-2006-ban terjedt el, országos kiterjesztése 2006–2007-ben jött létre. Az okirat szerint

– a program lehetővé teszi a korábban iskolaelhagyó vagy iskolába sosem járó diákok beiratását, a tanulónak mindössze egyetlen kritériumot kell teljesítenniük, négy évvel idősebbnek kell lenniük mint azok a gyerekek, akik megsza-

kítás és ismétlés nélkül végzik el az adott osztályt, amelybe a jelölt beiratkozni szeretne Függelék 1, 1. cikkely)

- a tanítás párhuzamos szinteken reggel vagy délutáni foglalkozásokon történik (2. cikkely 4 sor) (8. Cikkely). A tananyag tömbökbe, modulokba szerveződik osztályok helyett, lehetővé téve, hogy a diák egyszerre különböző tantárgyakat tanuljon különböző szinteken (12. cikkely).
- a születési bizonyítványt a beiratkozáskor hasonló dokumentum pótolhatja, melyet a hatóságok írnak alá (5. cikkely)

A program legfőbb célja tehát integrálni a kötelező oktatásból kimaradt diákokat. A négy év azért fontos, mert a domináns iskolarendszer szabályai szerint a tanulást csak akkor lehet folytatni az iskolaelhagyó számára, ha a tanuló életkora nem haladta meg négy évvel azokét az osztálytársaiét, amely osztályban folytatni szeretné tanulmányait. A párhuzamos oktatási szintek ugyancsak az integrációt szolgálják, és újdonságnak számítanak a romániai rendszerben. Az intézkedés lényege, hogy a diáknak akkor se maradjon ki a rendszerből, ha valamely tantárgyból gyengén teljesít. A délutáni oktatás lehetővé teszi, hogy olyanok is beiratkozzanak a programba, akik már dolgoznak. A születési bizonyítvány – mint a domináns oktatási rendszerbe való beiratkozás kötelező dokumentuma – itt kiváltható, helyettesíthető. Ez intézkedés lényege, hogy az okmányok nélküli (undocumented, Szalai, idem) diákok is beiratkozhatnak az iskolába.

A program alkalmazása

EGY TÁGABB KERET – A KÖZÖSSÉG

Az iskola, amelyben a program alkalmazását vizsgáltam, része annak az intézményrendszernek, amely ez erdélyi nagyvárosi negyed szocio-kulturális és anyagi szempontból különböző roma csoportjait „a helyi cigányok”-ká gyűrja össze. Az iskolán kívül a helyi civil szervezet, a templom, az árvaház illetve az orvosi rendelők különböző csoportokat látnak el: a Galilei utcai romák kézzel tákolt, engedély nélkül épített házaiban nincs gáz és folyóvíz, mert nem tudták fizetni a számlákat. A két nagycsalád tagjai közül sokan munkanélküliek vagy alkalmi munkákból élnek, a férfiak egy része a „gáznál” (gázellátásért felelős közmű) dolgozik. A negyed többi lakójához hasonlóan a két asszimilálódott roma nagycsalád története is az államkommunizmushoz kapcsolódik: az idősebbek a kommunista iparosítás révén, kényszerrel munkásként kerülnek a városba, az építkezésen dolgoznak. 89 után munkanélkülivé válnak, a gyár által kiutalt lakásukat is elveszítik, fokozatosan elszegényednek. A Newton utcai városi gettó története is hasonló: a vályogból épült tömbházat

eredetileg nemroma munkások számára utalta ki a gyár, a kommunista ipar újrászerveződése (gyárbezárás) után a tehetősebbek elköltöztek, az üresen maradt lakrészeket illegálisan foglalták el a roma családok, akik rokonaik révén ismerték a környéket. A negyed utcáin szétszóródva élő romák mellett a két nagyobb gábor család jelenti a harmadik, többé-kevésbé kompakt egységet a negyedben. A főként rézművességgel és csatornakészítéssel foglalkozó gáborok sikeresen átmentik pozícióikat a posztkommunista világba, hiszen az államkommunizmus alatt is inkább a többé-kevésbé marginális kisiparban „szerzik”.

AZ ISKOLA

A helyi iskolába a 2009–2010-es tanévben 149 roma gyerek járt, ez az a 274-es összlétszám mintegy 60%-a, 2008–2009-ben 144 a 208-as összlétszámából (69%), 2007–2008-ban a 323 tanulóból 92 roma, (mintegy 28%) (az iskola hivatalos statisztikai alapján). Az iskolában számtalan „roma projekt” létezik, az első 1999-ben indult. Az iskola első volt a megyében, aki az akkor még kísérleti stádiumban lévő Második esély-ben részt vett. A program keretében szakközépiskolákkal is együttműködnek, azért, hogy a 8. osztályt elvégzett diákok folytassák a tanulást és szakmát kapjanak. Az igazgatónő szerint, aki 1998 óta vezeti az intézményt korábban diákok külön osztályokba jártak, ez az ő idejében változott meg; saját bevallása szerint 1998 óta csökkent az iskolaelhagyás. Az iskolában roma nyelvet és kultúrát is tanítanak, és roma iskolai mediátor is dolgozik.

A tanárok és tanítók vagy éppen az iskolai mediátor különbözőképpen nyilatkoznak az iskoláról. Jóllehet, sokan közülük játékokkal igyekeznek színesíteni a tanórákat, számítógépezni tanítják a gyerekeket, a jutalmazások változatos rendszerét találják ki, mások kevésbé kreatívan dolgoznak, mégis az az elvárások tekintetében mindannyian egyetértenek:

– *Hogy fogadta a közösség?*

– Hát, jól. Nem voltak gondjaim, hiszen már kezdettől fogva igyekeztem kitalálni egy módszert, amez segít abban, hogy elfogadjanak: összebarátkoztam a gyerekekkel, ez jó alkalom volt arra, hogy a roma családok elfogadjanak. A gyerekek nem asszonyomnak szóllítanak, hanem a nevemen, és minden ebből jön, hogy jól kijövök velük (Harbula, 2009)

[...]

– *Ismer másokat is, akik szívesen lennének iskolai mediátorok?*

– Nem, jelenleg nem, nem hiszem. Sokan, úgy értem a cigányok közül azt mondanák, ők nem csinálnák, amit én, mert én egyfolytában nehézségekbe ütközöm, és sokszor elkese-redem, mert a dolgok nem mennek rendesen, itt most az iskolába járásra gondolok. Az ember lélekben csalódik. Vannak eredményeid, de csalódások is. Amikor azt látod, felültettek és azt mondják: nem megyek iskolába, és megvan rá az okom, és lehet, hogy a gyerek otthon van és alszik tovább. (Harbula, idem)

A tanárok szerint munkájuk alacsony presztízsű és kevés a sikerélmény, számukra a legnagyobb gondot a diákok hiányzása és a rossz iskolai teljesítménye jelenti. A szülőknek ezzel szemben más elvárásaik vannak is iskolával kapcsolatban:

Volt egy férfi, egy gábor, mint mi. Eljött és szólt, hogy adjuk a gyereket iskolába, mert van pénz a Pare-tól, az alapítványtól [Phare]. Elküldtem a gyereket az iskolába, de nagyon megbántam. Igaz, elhívtak minket mindenféle ünnepségre, ahol külföldiek voltak meg kamerák és filmeztek, minden szép volt, de mi semmit sem kaptunk az egészből, semmi pénzt, semmit, érti? [...] Pedig azt mondták, lesznek támogatások. De mi nem láttunk semmit, semmi támogatást, semmit. Igaz, el kéne küldeni a gyereket iskolába, mert meg kellene tanulniuk írni meg olvasni, de nem ott. Mert ott vannak a Newton utcai gyerekek késekkel, mit tanulhatna az én gyerekek tőlük? Semmit. (Gáborcigány nő)

Két gyerekem járt a helyi iskolába, és nem voltam megelégedve. Jártak oda sátorosok is, az egyik leöntötte tintával a gyereket, egyszer meg is verték. Felmentem az iskolába és tudja mi történt? A tanítónő azt mondta, semmit sem tehet, mert ezek a gyerekek veszélyesek. Hát, mondom neki, ha maga nem tudja, én honnan tudjam? És átírtattam a gyereket a kisegítő iskolába. A második gyerekemmel hasonló dolog történt, ezért a harmadikat már eleve a kisegítőbe küldtem, hogy együtt jöjjen-menjen a testvéreivel, mert nekem dolgoznom kellett, nem tudtam őket iskolába kísérgetni (roma nő, Newton utca)

Egyáltalán nem tetszik az iskola. A fiamat beírták hiányzónak, pedig ott volt. Csak fociztak az udvaron és később értek be. Mondja, mi a rossz abban, ha valaki focizik? (roma nő, Newton utca)

Összevetve a pedagógusok és a szülők elvárásait, kiderül, hogy az iskolának, tudásnak társadalmilag kódolt jelentései vannak. A tanárok narratíváiból a „jó diák” profilja rajzolódik ki, akinek fő tulajdonsága, hogy kooperatív, azaz résztvesz az iskolai munkában (nem hiányzik, nem kerül konfliktusba a tanárral), és jól teljesít, azaz jó jegyei vannak (Zentai 2009). Ezzel szemben a szülőknek teljesen más elvárásaik vannak¹: számukra az iskola egy hely, ahová szívesen járnak, ahol jólérik magukat. Egyesek – ahogy a gábor nő is – azt várják, az iskolába járás javítson életkörülményeiken².

¹ Nem szeretném elhallgatni azt sem, hogy számtalan szülő pozitívan nyilatkozott az iskoláról. A negatív vélemények azért hangsúlyosabbak a kutatásban, mert rávilágítanak roma oktatáspolitikák hiányosságaira. A pozitív véleményt képviselő szülők általában kiemelik, hogy az iskolában roma és nem roma gyerekek egyforma bánásmódban részesülnek.

² Az interjúrészletben sokkal több információ is rejlik: a szövegrész rávilágít, hogy a beszélő számára nincs éles határ a magánvagyon és a projektekre szánt pénz illetve a konkrét anyagi támogatás és az intézmény fenntartásához szükséges alapok között.

A program elemzési kerete

A programot a következő dimenziók mentén vizsgálom: rekrutáció (enrolment), iskolai tapasztalatok (being at school) (tanterv, mindennapi gyakorlatok, interakciók), korai szelekció (Szalai, idem, Zentai, idem). A kutatás jelenlegi fázisában a beiratkozásról keveset lehet tudni: a mediátor igyekszik számbavenni az iskolaköteleseket, elmenni a szülőkhöz, a tanárok maguk is reklámozzák a programot; sokan, mivel ismerőseik, rokonaik is odajárnak, maguk is beiratkoznak. Mivel ez kevés a rekrutáció megértéséhez, ennek feltárása később kerül sor. Egyelőre a korai szelekcióra vonatkozó információk is hézagosak: a pedagógusok elmondásai szerint a diákok egy része azért kerül ide, mert nem birkózik meg a domináns oktatási rendszer krtériumaival. Ezzel magyarázható, hogy az általam megismert diákok közül többen beilleszkedési zavarokkal küszködnek, mentálisan és érzelmileg sérültnek tűnnek. Ezt látszik igazolni a tanítónő is, aki megerősíti, a gyerek viselkedészavarral küzdenek, az idegen jelenlétét sem fogadják el az osztályban. Ugyanakkor az iskolapszichológus több olyan esetet is említ, amelyben a diák a Második esély révén talált munkát, vált felfele mobillá, ezért úgy gondolom, e fejezet – ahogy az előbbi is – kiegészítésre szorul. A következőkben az iskolai tapasztalatokat vizsgáljuk részletesebben a tanterv, a tankönyvek, a tanítási stratégiák és az osztályban való történések révén.

1. TANTERV, TANÍTÁS, INTERPERSZONÁLIS KAPCSOLATOK

A programban használt, a program számára kidolgozott tantervről a tanárok nagyrészen negatív véleménye van. Általában azt kifogásolják, hogy az ismeretanyag egyáltalán nem felel meg a tanulók képességeinek:

A tanterv szerint Elton John Candle in the Wind-jét kellene tanítanom olyan diákoknak, akik románul sem tudnak olvasni, angolul pedig csak egy pár szót beszélnek. Egyszer találkoztam a tankönyv szerzőjével, és meg is mondtam neki, fogalmad sincs arról, milyen gyerekeknek írsz. (angoltanárnő)

A tankönyvek nagyon lenyűgözőek, mármint a külsejük, de a gyerekek nem ismerik a bennük lévő szavakat [...] A megoldás az lenne, ha kiségitő iskolába küldenék őket, de nem mennek, mert azt mondják, az a bolondok iskolája. (tanítónő)

A felső tagozatos matematika tankönyv – egyike azon keveseknek, amelyek hozzáférhetőek számomra – és a matematikaórák látogatása megerősíti a fenti állításokat. Jóllehet, a könyv bevezetője szerint a kitűzött cél a mértani ismeretek elsajátítása mellett gyakorlati ismeretek átadása is, a felső tagozatos matematika tan-

könyv elvont és elméleti. A mértékegységekről szóló fejezetben az időmérés tanításakor a diákoknak Arisztotelész életéveit kell kiszámolniuk valamint a a Tokio és Oszaka között közlekedő gyorsvasút menetidejét, nem pedig az utat otthontól az iskoláig vagy más általuk ismert két pont között. Hasonló, absztrakt módon történik a távolság mérése is:

Rajzol egy vonalat és rajta három A, B és C pontot, számold ki a közöttük lévő távolságot egy vonbalzóval. Van- értelme összeadni a távolságokat? Hát kivonni? Mikor? (Matematika tankönyv, 120, www.isj.ro)

Az általam megfigyelhető órákon³ átadott tudás hasonlóan absztrakt volt. Habár a lecke tartalma konkrét (hosszmérték), az alapfogalmak elsajátítására semmilyen segédanyagot nem használtak egyetlen vonalzon kívül, amellyel a tanár felrajzolta az egy méter hosszú vonalat a táblára. A méter fogalmának ilyenfajta illusztrálását néhány, hasonlóan elvont meghatározás kísérte, amely nélkülözötte a diákok aktív részvételét. Így, ahelyett, hogy a padok, iskolaépület-fal, távolságok megmérésére kérték volna őket, a hosszúságról szerzett tudásuk megmaradt egy elvont, személytelen szinten.

Az osztály hangulata, az ott folyó interakciók a program egy másik, már ismert sajátosságát tárják fel: az órán 3-4 diák volt jelen, a többiek dolgoztak, férjhez mentek vagy csak egyszerűen nem jöttek. A nagyrészt roma diákok különböző képességűek és érdeklődésűek voltak: egyesek figyeltek, másoknak az órán elhangzottak megértése és a jegyzetek készítése gondot okozott, szóval az osztály színvonalá nagyon változó volt.

2. AZ OSZTÁLY

Mivel a kutatás kezdetekor, a 2008–2009-es tanévben a legtöbb roma származású gyerek a Második esély alsó tagozatára járt, elsősorban rájuk koncentráltam, jóllehet, tananyaghoz és tankönyvekhez csak a felsős tanárok segítségével jutottam hozzá. Az összevont, I–IV osztály legfontosabb jellemvonása a különbözőség: értelmi képességekben, családi háttér és etnicitás szerint. Mivel a roma származású gyerekek a nem-romáknál kisebbek és kevésbé felkészültek voltak, előfordult, hogy az iskolai teljesítmény az etnikai határokkal esett egybe, és a romák gyakran negatív megjegyzéseknek voltak kitéve: „miért kérdezi őket a nyelvtudásról – faggatott az egyik, 16–71 éves nem roma lány? Ők (a cigányok) sok nyelvet beszélnek ugyan, de egyet sem tökéletesen.”

³ A tanterv tömbösített volta, illetve a ritka óralátogatás miatt kevés számú órát lehetett elemezni.

A programban résztvevőknek az iskolán kívül nem voltak kapcsolataik, hiszen az iskolába járok nem tudták megmondani, melyik osztálytársuk végezte el az alsó tagozatot és melyik nem. 2008–2009-ben az alsó tagozat (a négy összevont osztály) a következő tanulókból állt: A és B-ből, testvérek, mindketten 15 év körüliek, nem romák, C és D két árvaházban élő roma testvérpár, 10 év körüli fiúk, E és F két nem roma testvérpár 20 év körüliek, G és H, két 10 év körüli gáborcigány gyerek.

Önbesorolás?

Habár a statisztikák szerint a 2008–2009-es tanévben mindössze egyetlen roma és nem roma tanuló maradt ki a program alsó- és felső tagozatából, a helyzet ennél bonyolultabb. Azok a diákok, akik elvégezték az alsó tagozatot, de nem iratkoztak be a felsőbe év végén nem minősülnek iskolaelhagyónak, ahogy azok sem, akik a tömbösített oktatás egyes „moduljait” abszolválták, másokat nem. A „valós” helyzet szerint a két gáborcigány gyerek kimaradt az iskolából. G, a lány, akit a statisztika iskolaelhagyónak regisztrált, a gábor hagyományok szerint nem végezhetett többet 4 osztálynál, hiszen e kultúrában a tanult lány értéke csökken a maritális piacon. Ráadásul G nehezen boldogult az iskolában, nem tudott fegyelmezetten ülni, írni-olvasni is csak nehezen. H, aki azért maradt ki (noha hivatalosan nem szerepel a statisztikákban, de a következő, 2009-2010-es tanévben sem jelentkezett) mert külföldön kereskedő apját kellett elkísérnie, így gyakran hiányzott, de megígérte, hogy visszajön, mert szerette a tanítónőt.

C és D is folytatta az alsó tagozatot, jöllehet, különösen D-nek, a kisebbiknek komoly értelmi és érzelmi zavarai voltak, A tízévi körüli C sem tudott végigülni egy tanórát, gyakran kiment cigarettázni, az árvaházból is többször megszökött. A tanítónő szerint a két fiú egy szomszédos kisváros cigánytelepéről származik, ahol az agresszió mindennapos, a fiúk apja eltűnt, számtalan testvérüket anyjuk egyedül nevelte, de ő most börtönben van. C szerint azért kerültek árvaházba, mert annyian voltak, hogy az anyjuk már nem tudott vigyázni rájuk. Ők azért folytatták az iskolát, mert ragaszkodtak a tanítónőhöz, aki megengedte, hogy megmutassák a füzeteiket a börtönben lévő anyjuknak. E és F, a kimaradók az a következőképpen magyarázta az iskolaelhagyást: E férjhezment, F-nek pedig jólkereső állásához elég volt a négy osztály.

Következtetések

Habár folyamatban lévő kutatásról van szó, egy-két következtetést mégis levonhatunk. Az első, hogy a roma oktatáspolitikák nem függetlenek az iskolarendszer egészétől, főleg azért nem, mert Romániában nem vagy alig léteznek a romákat speciális módszerekkel tanító és nevelő magániskolák. A tágabb intézményi keret hatása a „cigányiskolákra” elsősorban abban érhető tetten, hogy reprodukálja azokban a tudásfelhalmozó, performatív modellt, melyet nemcsak a kollégák, de hallgatólagosan maga a rendszer is támogat. Mivel egy felzárkóztató programban a teljesítménynek más dimenziói vannak (eredménynek számít, ha valaki megszereti az iskolát), az itt dolgozó tanárok teljesítménye önmaguk, kollégáik és a rendszer szemében alacsonyabb rendűnek minősül, és elbátortalanítja még azokat a pedagógusokat is, akik amúgy kedvvel és hozzáértéssel végeznék ezt a munkát. A teljesítményelvű, fegyelemre alapuló kooperáció képzete komoly gátja lehet egy iskola megítélésnek a szülők szemében, és elősegítheti a hiányzást és az iskolaelhagyást. A szülők számára ugyanis nem érvényes a tanárok által felvázolt karriermodell (jó jegyek, fegyelem), számukra az iskola egy hely, ahol a gyerekek jól kellene éreznie magát.

A fentiek mellett a Második esélyt sikerét a helyi iskolában három fontos tényező gátolja: az egyik a gyerekek különböző etnikai hovatartozása, felkészültsége és életkora, amely gátolja, hogy az iskolai csoport kortárcsoporttá is váljon, ami – úgy érzem – plusz adalék lenne annak elvégzéséhez. A másik tényező a tanterv személytelen jellege, az ismeretek absztrakt volta, amely nem tesz értékessé a diákok számára az iskolai tudást. A harmadik tényező, a mentálisan és érzelmileg sérült gyerekek ottléte, erről azonban tágabb összefüggések ismerete nélkül nem beszélhetünk.

Irodalom

BOURDIEU, PIERRE – C. PASSERON, JOHN

1977 *Reproduction in Education, Society and Culture*. Beverly Hills, California, Sage

BOURDIEU, PIERRE

1984 *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, Harvard University Press

2007 EUMAP. *Equal Access to Quality Education for Roma*. http://www.eumap.org/topics/minority/reports/roma_education/report/vol1.pdf

FLECK, GÁBOR – RUGHINIȘ, COSIMA (eds.)

2008 *Vîno mai aproape. Incluziunea și excluziunea romilor în societatea românească de azi*. Human Dynamics, București

LADÁNYI JÁNOS – SZELÉNYI IVÁN

2006 *Patterns of Exclusion. Constructing Gypsy Ethnicity and the Making of an Underclass in Transitional Societies of Europe*. Columbia University Press

LAREAU, ANETTE – MCNAMARA HORVATH, ERIN

Moments of Social Inclusion and Exclusion Race, Class, and Cultural Capital in Family-School Relationships. *Sociology of Education*, Vol. 72, No. 1 (Jan., 1999), pp. 37–53

MAGYARI – VINCZE ENIKŐ – HARBULA HAJNALKA

- 2009 Country Report on Education: Romania. *EDUMIGROM Background Papers*, Budapest: Central European University, Center for Policy Studies, 2008. How new member states of the EU treat minority ethnic youth and shape their performance? <http://www.edumigrom.eu/publications>

HARBULA HAJNALKA

“Suntem prima generație de mediatori școlari” Interviu cu mediatoarea școlară Catița Varga. „Mi vagyunk az első mediátor-generáció” Interjú Catița Varga-val. In: *Nevi Sara Kali. Roma Women's Journal* 2009/01, 190.

Powerty and Ethnicity. A Cross-Country Study of Roma Poverty in Central Europe. World Bank Technical Paper no. 531. November 2002. adatbank.transindex.ro/belso.php?alk=45&k=5

SEN, AMARTYA

- 2000 Social Exclusion: Concept, Application and Scrutiny. Asian Development Bank

STEWART, MICHAEL S.

- 2002 Deprivation, the Roma and ‘the underclass’. In: Hann, C.M. ed. *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. London: Rutledge, pp. 133–157

SZALAI JÚLIA

- 2008 Ethnic Differences in Compulsory Education. *EDUMIGROM Background Papers*, Budapest: Central European University, Center for Policy Studies, <http://www.edumigrom.eu/publications>

ZENTAI VIOLETTA

- 2009 How do schools in old and new member states of the EU treat minority ethnic youth and shape their performance? *EDUMIGROM Background Papers*, Budapest: Central European University, Center for Policy Studies, <http://www.edumigrom.eu/publications>

VAN WILLIGEN, JOHN

- 1993 *Applied Anthropology*. An introduction. Bergin & Garvey, Westport – Connecticut – London

A roma iskolapolitikák számbavételekor a következő dokumentumokat használtam:

Măsuri în domeniul educației întreprinse de ministerul de resort în perioada ianuarie 1990 – ianuarie 2002 [A szakminisztérium oktatásügyi intézkedései 1990 január–2002 január]

A Kolozs megyei tanfelügyelőség honlapja www.isicj.ro

Despre programul A doua șansă, Oridnul 5160/2005 [5160/2005-ös rendelkezés a Második esély nevű programról]

Legea educației 2011 – Legea 1/2011 – Legea educației nationale. PUBLICAT IN: MONITORUL OFICIAL nr. 18 din 5 ianuarie 2011 [Az 1/2011-es számú, új tanügyi törvény, megjelent 2011 január 5-én a Hivatalos Közlöny 18. számában]

Zsuzsa Plainer

IS A SECOND CHANCE REALLY A SECOND CHANCE? –

Preliminary Results of an Applied Anthropological Research Project

The aim of this ongoing project has been the evaluation of a state-run educational program along the lines of applied anthropology. The analysis begins by placing “The Second Chance” in the general framework of Romanian education, in order to prove that educational policies cannot be simply reduced to a “Roma problem”. The evaluation presents an investigation of curricula, teaching methods as well as classroom activities and ends up with an analysis of motives for staying in or abandoning the program. Through a general presentation of the local school, the official discourse is set against children’s and parents’ experiences. The main conclusion of the paper is that there is a need for re-framing the meanings and purposes of school in students’ lives as well as the whole system of recognition and rewards for educational staff.

Az „Utca Emberétől” a „Város Mindenkiéig”

Lakhatási jogok, önszerveződés és aktivista antropológia

UDVARHELYI ÉVA TESSZA

*Környezetpszichológia doktori program,
Graduate Center, City University of New York*

Elöljáróban fontosnak tartom leszögezni, hogy az antropológia számomra nem cél, hanem eszköz. Antropológiai gyakorlatom nem merül ki egy-egy kulturális-társadalmi helyzet aprólékos megfigyelésében és mélyreható értelmezésében, noha mindez valóban elengedhetetlen ahhoz, hogy „jó” antropológiát végezhessenek. Munkám arra a közhelynek hangzó, de intenzíven megélt felismerésre épül, hogy elsősorban ember (egy univerzális közösség tagja), másodsorban „állampolgár” (egy politikai közösség tagja), és csak harmadsorban antropológus (egy szakmai közösség tagja) vagyok. Vagyis annak, hogy a tágabb társadalmi-gazdasági-politikai-kulturális kontextus részeseként antropológusként mit és hogyan végzek, e tágabb környezet szempontjából is súlya van. Antropológusként végzett kutatásaimat és reflexióimat akkor tartom igazán jónak, ha segítségükkel képes vagyok aktívan és pozitívan hozzájárulni az adott kulturális-társadalmi helyzet formálásához, megváltoztatásához. Mondhatnánk, hogy „alkalmazott”, „akció” vagy „aktivista” antropológiát végzek, azonban ezek a kifejezések önmagukban szinte üres címkéknek hatnak azokhoz a kihívásokhoz, dilemmákhoz és ahhoz az összetettséghez és sokféleséghez képest, amit ez a munka jelent(het).

Írásomat nem véletlenül kezdtem felütéssel, hiszen tisztában vagyok vele, hogy a beavatkozó, aktivista antropológia nem mindenkinben kelt pozitív érzéseket. Írásommal egyrészt be szeretném mutatni e megközelítés különböző lehetséges módjait, és hozzá szeretnék járulni az erről szakmai szóló vitákhoz, másrészt szeretném elérni, hogy a hazai antropológusok előtt is megnyíljon a kísérletezésre, az uralkodó antropológiai hagyomány újragondolására és új utak keresésére. A következőkben azt a munkát fogom bemutatni és elemezni, amelyben évek óta részt veszek a hajléktalanság megszüntetése és a lakhatási jogok érvényesítése érdekében. Írásomban az antropológia és az aktivizmus különböző formái közötti kölcsönhatásokkal fog-

lalkozom és bemutatom azt a sokféle izgalmas szerepet, amit egy antropológus játszhat a mai társadalmi mozgalmakban.

A tanulmányt az antropológiai megfigyelés és gondolkodás fókuszának kérdésével kezdem, és felhívom a figyelmet a társadalom térközpontú elemzésben rejlő lehetőségekre, különös tekintettel a hajléktalanság elemzésére. Ezután, a térközpontú elemzés segítségével megvilágítom a ma Magyarországon köztéren élő hajléktalan emberek helyzetének néhány jellemzőjét, majd arra keresem a választ, hogy miért szembesülnek ezek az emberek olyan sok zaklató és kirekesztő gyakorlattal. A tanulmány utolsó részében az aktivista antropológia két különböző formáját mutatom be saját példámon keresztül, megkülönböztetve az aktivizmust az önszerveződéstől. Írásomat azokkal a felismerésekkel és dilemmákkal zárom, melyeket a hajléktalan emberek érdekében és velük közösen végzett kétféle munka során szereztem.

Közösség és tér

Az antropológiai módszertan fókuszában hagyományosan a közösség áll: az antropológiai terepmunka célja általában egy-egy közösség (nép, szubkultúra, törzs, csoport stb.) belső szervezeti- és jelentés-rendszerének feltárása és megértése az adott csoport szemszögéből. A klasszikus szociológiai megközelítés, amely a hajléktalanságot statisztikai eszközökkel vizsgálja¹, valamint a hatalmas mennyiségű szakirodalom mellett, amely a hajléktalanok szociális ellátásával foglalkozik², Magyarországon is számos olyan tanulmány³ és dokumentumfilm⁴ született a hajléktalanságról, amely az antropológia émiikus szellemiségét és résztvevő megfigyelésre épülő módszertanát követi. Ezek a munkák kétségtelenül sokat segítenek abban, hogy megismerjük, megértsük (és adott esetben elfogadjuk, vagy elfogadtassuk) a különböző helyzetben élő hajléktalan emberek belső – személyes és társas – világát. Azonban nem a közösség az egyetlen lehetséges vizsgálati egység, mely lehetővé teszi a hajléktalanság társadalmi mechanizmusainak megértését, vagy kijelöli a beavatkozás lehetséges útjait.

Ugyanúgy, mint egy közösség belső, láthatatlan szabályai esetében, a tér is, amelyben élünk és mozgunk, a szűkebb és tágabb társadalmi viszonyok lenyomatát nyújtja. A térbe ágyazott viszonyok, szabályok, értékek és normák dekódolhatóak,

¹ Lásd pl. Gurály Zoltán és Győri Péter írásait.

² Lásd pl. Oross Jolán és Gyuris Tamás írásait.

³ Lásd pl. Nagy Terézia és Lénárt Imre írásait.

⁴ Lásd pl. Füredi Zoltán 1998-as *Villangyed* és Lénárt Imre és Hudák László szintén 1998-as *A Tequila Banda* című filmjeit.

és társadalomtudósként feladatunk, hogy ezeket megértsük, és a felszínre hozzuk. A tér azonban nemcsak a társadalmi viszonyok passzív befogadója, és vizsgálata nemcsak azért hasznos, mert a társadalmi viszonyok megtestesülnek benne, és így olvashatóvá válnak⁵, hanem azért, mert a tér is aktívan formálja e viszonyokat.⁶ Ha azon keresztül vizsgáljuk a hajléktalanság jelenségét, hogy az azt körülvevő városi és társadalmi tér hogyan teremődik újra diszkurzív és materiális szinten, bizonyítékokat találunk a hajléktalanság mint társadalmi jelenség természetéről, és a hajléktalanságban élő emberek helyzetéről és tapasztalatairól. A tér vizsgálata a társadalmi kirekesztés viszonylag elvont képzetét kézzelfoghatóvá és átláthatóvá teszi.

A tér elemzése egyáltalán nem öncélú: amikor a városi teret helyezük vizsgálatunk középpontjába továbbra is a közösségről és annak viszonyairól kapunk információkat, csupán más nézőpontból. Ez a nézőpont pedig nemcsak abban segít, hogy még közelebb jussunk olyan összetett problémák megértéséhez, mint a hajléktalanság kialakulásának és egyéni és társadalmi kezelésének dinamikája vagy a hajléktalan emberek és a „többségi” társadalom viszonya, hanem – ami e dolgot szemszögéből talán még fontosabb – lehetővé teszi az aktív részvétel új formáit is.

Emberek a köztérben

A 2009. február 3-i hajléktalan „népszámlálás” adatai szerint ma Magyarország nagyobb városainak utcáin fedél nélkül összesen kb. 3000 ember él.⁷ Az utcán élők tényleges száma azonban minden bizonnyal ennél sokkal magasabb nemcsak azért, mert a felmérés során az önkéntes számlálók nagyon sok helyre (pl. Budapest külső kerületeibe, a megyeszékhelyeknél kisebb városokba) nem jutnak el⁸, hanem azért is, mert sok hajléktalan ember bujkál a külvilág számára láthatatlan helyen. Noha az összes Magyarországon hajléktalanként élő ember számát csak megbecsülni lehet,⁹ Győri Péter¹⁰ adatai szerint az ún. *effektív hajléktalanok* (a hajléktalanszállókon, kórházakban és munkásszállókon lakók) száma minimum 25 ezer fő körül van. A *lakástalanok* száma (akik vagy effektív hajléktalanok, vagy nincs önálló rendelkezésük lakásuk), minimum 1,6 millió fő, míg az *otthontalanok* száma (akik lakástalanok, vagy rendelkeznek ugyan önálló lakással, de az fizikai színvonal, laksűrűsége miatt nem

⁵ S. Low: 2003.

⁶ S. Low: 1996.

⁷ Február Harmadika Munkacsoport: 2009.

⁸ A számlálás módszertanáról lásd Győri P.: 2005.

⁹ Ennek oka a statisztikai adatok hiányában, valamint a hajléktalanság meghatározásának sokféleségében keresendő.

¹⁰ Győri P.: 2005.

alkalmas az elemi szükségletek kielégítésére) *legalább 3 millió fő*. Azok a hajléktalan emberek tehát, akiket a nagyvárosokban, és főleg Budapesten az utcán, aluljárókban és tereken látunk nap mint nap, csak a „jéghegy csúcsát” képviselik. Annak ellenére azonban, hogy a szó szerint az utcán élők a tág értelemben vett hajléktalan emberek viszonylag kis részét képviselik, valószínűleg mégis ők a legsebezhetőbb és a legnagyobb egzisztenciális és fizikai veszélyben élő csoport. Ezen kívül, jelentőségük túlmutat számszerű súlyukon, hiszen a közvélemény és a társadalmi képzelet számára ők azok, akik megtestesítik a „hajléktalanokat”, akikhez egyszerre a legnegatívabb és a leginkább együtt érző nézetek is kapcsolódnak. Éppen a többségi társadalom ellenőrző és fegyelmező tekintetének¹¹ kitett köztéren élő hajléktalan emberek „kitüntetett” helyzete miatt van jelentősége annak, hogy a társadalom tagjai és intézményei hogyan viszonyulnak hozzájuk, és hogyan bánnak velük.¹² A köztéri hajléktalanság elemzésekor a városi tér a viszonyok egyfajta keresztmetszetét adja és segít abban, hogy a közösség statikus leírása helyett a kapcsolatok és struktúrák dinamikáját is felfedjük. A térközpontú elemzés hozzásegít ahhoz, hogy ne csak arra a kérdésre adjunk választ, hogy „milyenek ők?” hanem arra is, hogy „mi történik velük?”.

A köztéren élő hajléktalan emberek valószínűleg az egyik leginkább stigmatizált csoport ma Magyarországon. Ez a megbélyegzettség nagyon sok formában megnyilvánul és változó előjelű és erősségű reakciókat vált ki mind az állampolgárokból, mind pedig a különböző intézményekből és hatóságokból. Az állampolgárok reakciói az együtt érzéstől a sajnálaton át a megvetésig és az undorig, míg az intézményes reakciók az együtt érző támogatástól a szélsőségesen agresszív zaklatásig és kirekesztésig terjednek. Megfigyelhető, hogy minél kisebb a távolság egy hatóság vagy intézmény és az utcai hajléktalanság közvetlen tapasztalata között, az intézmény annál indulatosabb reakciókat mutat. A szociális törvény például az utcai szociális munkát és a nappali melegedők fenntartását is kötelező önkormányzati feladatként nevesíti, míg az állampolgári jogok biztos a alkotmányellenesnek nyilvánította a padokra szerelt hajléktalan-ellenes karkfák gyakorlatát.¹³ Ezzel szemben a kerületi önkormányzatok körében már megjelentek a „hajléktalan-mentes zónák” kialakításának tervei (lásd például az újbudai polgármester 2009-es terveit vagy a főpolgármester 2010-es ún. Társadalmi Megbékélés Programját), a guberálást egyre több önkormányzat nyilvánítja szabálysértéssé (például Kaposvár vagy a fővárosi

¹¹ M. Foucault: 1982.

¹² A Studio Metropolitana 2005-ös kutatása szerint a budapestiek szerint a megjelölt társadalmi csoportok közül a hajléktalanok vannak messze a legnehezebb helyzetben, és őket tartják a leginkább segítségre szorulóknak. Azonban az is tény, hogy „megfigyelhető mind a hajléktalanok mind a munkanélküliek esetén, hogy negatívabban ítélik meg a megkérdezettek az e csoportokba tartozók helyzetét, mint amennyire támogatnák őket” (Double Decker: 2005, 10).

¹³ Lásd Borza, B.: 2009.

VIII. kerület 2010-ben) és a koldulás és kéregetés teljes körű tiltása is egyre elterjedtebb (például Pécsen és Debrecenben 2010-ben, más városokban korábbi években).¹⁴ A kiragadott példákon kívül is számos formája van még az utcán élő hajléktalan emberek zaklatásának, melyek fő célja – kimondva vagy kimondatlanul, de meglehetősen egyértelműen – eltávolításuk egy konkrét területről. Noha statisztikai adatok sajnos nem állnak rendelkezésre, tapasztalatból tudjuk, hogy az utcán élő embereket sokkal nagyobb gyakorisággal igazoltatják a rendőrök, mint a nem-hajléktalanokat.¹⁵ A közterület-felügyelők, rendőrök és kerületőrök a belvárosi kerületekben előszeretettel küldik el a kapualjakban, padokon alvó embereket, míg a külső kerületekben a köztéren (hidak alatt, tereken, erdőkben) élő embereket tartják folyamatos nyomás alatt. Az akciószerűen végrehajtott aluljáró-tisztogatási programok is hasonló célt szolgálnak: a közterület-fenntartó vállalat a fővárosi és kerületi közterület-felügyelettel és a rendőrséggel összefogva alkalmanként „kitakarít” egy-egy budapesti aluljárót, melynek során az ott lakókat elküldik, holmijukat pedig gyakran kidobják, vagy megsemmisítik.

Megfigyelhető, hogy a hatóságok sokszor „tisztán” jogi érvekkel támasztják alá a következetesen a hajléktalan embereket célzó intézkedéseiket. És valóban, az utcán élő emberek formálisan bármely mindennapos tevékenységükkel „köztisztasági szabálysértést” követnek el, „okot adnak” az igazoltatásra, a megengedettnél nagyobb csomagot visznek a tömegközlekedési járműveken, köztéren fogyasztanak alkoholt és köztéren „lakhelyet létesítenek”. A hajléktalan emberek pusztá létének és tevékenységeinek kriminalizálása¹⁶ olyan jogszabályokra épül, melyek egy idealizált társadalom működését szabályozzák – egy olyanét, amelyben nem élnek emberek az utcán, tehát senki sem kénytelen az utcán végezni magánjellegű tevékenységeit. Felmerül tehát a kérdés, hogy a jogszabályok miért nem alkalmazkodnak a társadalmi valósághoz, illetve miért nem olyan jogszabályok születnek, amelyek a hajléktalanság gyökerét szüntetik meg ahelyett, hogy egy szélsőségesen kiszolgáltatott társadalmi csoport helyzetét további nehezítenék? Mi az, ami miatt az utcai hajléktalanság annyira szúrja „mindenki” szemét, hogy az intézményes akarat szintjén is ilyen erős és agresszív reakciókat vált ki – szinte érdemi állampolgári tiltakozás nélkül?

¹⁴ 2010–2011 ebből a szempontból töréspontnak számít, mert országos szinten is egyre erősebb a hajléktalanellenes megközelítés: a Belügyminisztérium 2010-ben kezdeményezte az építésügyi törvény módosítását, amely lehetővé teszi a helyi önkormányzatoknak, hogy szabálysértéssé nyilvánítsák többek között a köztéren alvást, majd 2011-ben olyan szociális pontok felállítását javasolta, ahova hatósági erőszakkal is be lehet vinni a hajléktalan embereket.

¹⁵ A másik igen erősen érintett csoportot, a cigányságot érő diszkriminatív rendőri gyakorlatról, különös tekintettel az igazoltatásra, lásd a Helsinkai Bizottság jelentését, Kádár – Moldova – Tóth: 2008.

¹⁶ Erről lásd még Udvarhelyi, É. T. – Török, Á.: 2006 és Missetics, B.: 2009.

A hajléktalanság a köz- és magántér között

A köztéren élő hajléktalan emberek számos olyan térbeli és társadalmi tabut sértenek, amelyek áthágása mélyen megrázza a társadalom tagjait. Többször hallottam hajléktalan emberektől a következő kérdést: „ha kutyának szabad az utcán vizelni, embernek miért nem?”. Noha az utcán vizelés tiltása nemcsak a hajléktalan embereket érinti, sok más jogszabályhoz hasonlóan őket sokkal jobban sújtja, mint azokat, akiknek van állandó lakhatásuk vagy megengedhetik maguknak, hogy fizetős illemhelyeket használjanak (pl. gyorséttermek WC-it). A fenti kérdésből is kiderül, hogy e tiltások és büntetések mögött sokkal mélyebben meghúzódó motivációk vannak, mint egyszerűen a „köztisztaság” vagy a „környezet” védelme – ha csak ez lenne a szempont, a kutyáknak sem szabadna az utcán vizelni. De akkor melyek azok a tabuk, amiknek áthágásával a hajléktalan emberek ilyen erős (ellen)reakciókat váltanak ki?¹⁷

Noha a köz- és magánterek ma jellemző éles fizikai és funkcionális elválasztása nem olyan régi keletű, nagyon erős hatása van mindennapi életünk szervezésére. A tizennyolc-tizenkilencedik században a nyugati városi-polgári társadalmak megjelenésével az „otthon” és az „utca” közötti határvonal fokozatosan megmerevedett és kialakultak azok a szabályok, amelyek nagyrészt ma is uralják társadalmi életünket.¹⁸ Ebben a dichotóm rendszerben az „otthon” a magánélet, az intimitás, a család tere, ahova a külvilág csak engedéllyel és rituális körülmények között léphet be. Ezzel szemben az „utca” a nyilvánosság, a közélet tere, ahol nem végzünk intim tevékenységet – például nem vizelünk, nem alszunk, nem szerelmeskedünk –, hiszen ennek a „helye” otthon van. A nyilvános térben „megfelelő” ruházatban jelenünk meg és a sok figyelő tekintet súlya alatt „megfelelően” viselkedünk. Ebben az értelmezési keretben a legtöbb napi tevékenység felosztható aszerint, hogy „otthon” végezzük-e vagy az „utcán”. Mivel minden tevékenységhez szükség van egy helyre, ahol azt végezhetjük – vagyis mindent „valahol” kell csinálnunk, nem létezhetünk légtüres társadalmi/fizikai térben – az „otthon” és az „utca” egymástól kölcsönös konceptuális és fizikai függésben állnak. A modernitásban a városi emberek élete akkor teljesek, ha mindkét helyszín adott számukra. Ha az egyik nem lenne, bizonyos dolgokat nem lenne hol elvégezniük.¹⁹

De mi történik, ha valaki számára az egyik helyszín valóban nem adott? Mi történik, ha valakinek nem áll rendelkezésére az „otthon” – egy intim, magán tér, ahol a köztérben nem megengedett tevékenységeket elvégezheti? Nem meglepő,

¹⁷ Ezek közül a tabuk közül szakdolgozatomban (lásd Udvarhelyi-Török, 2006) a tisztaságra és rendre vonatkozó szabályok megszegését elemeztem, itt pedig a köz- és a magántér közötti határvonalra koncentrálok.

¹⁸ Gyáni G.: 1999.

¹⁹ J. Waldron: 1991

hogy ezeket a tevékenységeket valahol mégis el fogja végezni – hiszen, aludni, enni, vizelni mindenkinek kell –, és ez a valahol a szigorú ellentétpár másik fele, a köztér lesz, ahol viszont ezek nem kívánatos, nem odavaló tevékenységek. Ahogy A Város Mindenkié egyik tagja, Szigeti Adrienn fogalmaz:

A „hétköznapi” ember számára elfogadott – önmaga által felállított – életszínvonal megkövetel szabályokat (amiket generációk óta tanítanak gyermekkorunk óta): WC használat, kézmosás, lábtörölés, étkezés (kés-villa), fogmosás, tiszta fehérnemű, hogy csak a legalapvetőbbeket nézzük. A hajléktalan emberek számára is természetes dolgok ezek. Vajon mennyi idő, fájdalom, kiszolgáltatottság kell ahhoz, hogy a bevésődött cselekvések az emberről lekopjanak? Tudjuk, hogy a repülős tiszt, mérnök, tanár, bányász, takarító nem születik hajléktalan embernek

Ebben a kontextusban világossá válik az olyan felvetések mélységes cinizmusa, mint, hogy „A pad nem alvásra való! Menjenek máshova.” Hiszen ha lenne „más-hol” akkor egészen bizonyosan nem a padon aludnának az emberek.²⁰

A határvonal, amely a köz- és magántereket elválasztja valójában nemcsak „puha”, kulturális szinten jelentkezik, vagyis nemcsak olyan kimondatlan szabályként működik, amelyet a szocializáció során megtanulunk és követünk, hanem nagyon is „kemény” jogi szinten is. A köztéren „lakhely létesítés” elnevezésű szabálysértési tényállás például egyértelműen e kulturális határvonal jogilag kodifikált megnyilvánulása. Azonban nehéz nem felismerni, hogy ez a szabály csak abban a – számunkra teljesen természetesnek tűnő, de valójában történelmileg és társadalmilag konstruált – jelentéskeretben értelmezhető, amelyben kétféle teret különböztetünk meg (a közteret és magánteret), ahol erre a kétféle térre elkülönült szabályok vonatkoznak, és ahol a lakóhely mindig a magánterülethez kötődik.

Ezen kívül, a magán- és köztér elkülönítése nemcsak kulturális és jogi jellegű, hanem gazdasági és strukturális is: a kapitalista társadalmak egyik alappillére a magántulajdon mint (védett) gazdasági és jogi egység. Részben ennek is köszönhető, hogy a magántulajdon feletti ellenőrzés mértéke erősen összefügg a társadalmi ranglétrán elfoglalt hellyel: a legbizonytalanabb helyzetben azok vannak, akik az utcán vagyis köztéren élnek és így semmilyen magántér felett rendelkeznek.²¹ Náluk valamivel jobb a hajléktalanszállón élők egzisztenciális helyzete, akik szintén csak átmenetileg és kvázi méltányosságból lakhatnak ott, de bizonyos ideig és bizonyos feltételek mellett „fedél” van a fejük fölött. Ezután az al- és lakásbérlők következnek, akik nem szociális, hanem piaci alapon jutnak lakhatáshoz, és ez erősíti helyzetüket – legalábbis a társadalmi megítélés szempontjából. Végül, jellemzően azoké a

²⁰ A „hely” jelentőségéről a hajléktalanság jogi aspektusai tekintetében lásd még D. Mitchell: 2003.

²¹ Mindez persze nem jelenti azt, hogy a hajléktalan embereknek – pszichológiai értelemben – ne lenne egy „hely”, vagy akár még „otthona” is ott, ahol rendszeresen tartózkodnak. A hajléktalan emberek otthonteremtése stratégiájáról lásd L. Rivlin: 1990.

legbiztosabb egzisztencia és a legmagasabb presztízs is, akik saját tulajdonukban élnek.

A magántér feletti ellenőrzés tehát a kulturális, társadalmi, jogi és gazdasági biztonság és státus alappillére. Ebben a komplex megvilágításban az utcai hajléktalanság sem „egyszerű” deviancia – ahogy a közvéleményben előszeretettel megjelenik – hanem inkább a tömeges (lét-)bizonytalanság szélsőséges megnyilvánulása. Ha ez így van, akkor még élesebben vetődik fel a kérdés, hogy az (utcai) hajléktalanságra adott társadalmi válaszok miért inkább a kulturális határok áthágására, mint a létbizonytalanság tényére reagálnak?

A városhoz való jog

Hasznos elméleti keretet nyújt mindezen felismerésekhez a „városhoz való jog” koncepciója, melyet Henri Lefebvre francia szociológus fogalmazott meg az 1960-as években, és amely a kilencvenes években vált igazán elterjedté.²² Lefebvre²³ értelmezésében a városhoz való jog – leegyszerűsítve – azt jelenti, hogy az állampolgárok aktívan részt tudnak venni az urbanizáció folyamataiban, vagyis a város mint fizikai, kulturális, szociális, politikai és gazdasági entitás emberközpontú alakításában. David Harvey²⁴ brit-amerikai geográfus szerint, aki a városhoz való jog egyik legkiemelkedőbb elméleti és gyakorlati szószólója, az a

kérdés, hogy milyen várost szeretnénk elválaszthatatlan attól, hogy milyen társadalmi kapcsolatokra, életmódra és értékekre vagyunk, milyen a természethez való viszonyunk, és hogy milyen technológiákat használunk. A városhoz való jog gyakorlása sokkal többet jelent annál, mint hogy minél több ember képes hozzáférti a város kínálta erőforrásokhoz. A városhoz való jog azt jelenti, hogy saját magunkat és társadalmunkat változtatjuk meg azáltal, hogy megváltoztatjuk a várost, amiben élünk. Ezért ez sokkal inkább kollektív, mint egyéni jog: a változás csak akkor jöhet létre, ha közösen hatalmat gyakorlunk az urbanizáció folyamatai felett. Az a szabadság, hogy megalkothatjuk és újjáalkothatjuk mind városainkat, mind pedig önmagunkat, az egyik legértékesebb és ugyanakkor legelhanyagoltabb emberi jogunk.²⁵

A városhoz való jog, melyből ma számos társadalmi mozgalom táplálkozik,²⁶ többek között arra a felismerésre épül, hogy a város gazdasági, társadalmi és kultu-

²² Ekkor indult el több olyan szerveződés és mozgalom is, amely a városhoz való jog érvényesítését tűzte ki céljával (erről lásd például A. Plyushteva: 2009; M. Purcell: 2002; H. Goldberg: 2008).

²³ H. Lefebvre: 1996.

²⁴ D. Harvey: 2003.

²⁵ D. Harvey: 2003, 939.

²⁶ Lásd például az egyesült államokbeli Right to the City Alliance-et, a lakhatással foglalkozó International Alliance of Inhabitants-et vagy éppen a 2010-ben Budapesten megalakult Jogunk a Városhoz! kezdeményezést.

rális erőforrásaihoz való hozzáférés kiterjesztése elengedhetetlen a nagyobb fokú társadalmi egyenlőség és az igazságosabb elosztás megvalósításához. Mindehhez pedig nemcsak szép és „felhasználóbarát” városokra van szükség, hanem az is elengedhetetlen, hogy a város lakói (függetlenül státusuktól, állampolgárságuktól, etnikai hovatartozásuktól stb.) mind a város intézményeihez, mind pedig a város tereihez hozzáférjenek, és azokat igényeik szerint, kollektív módon alakíthassák. Ahhoz, hogy a városban élő összes társadalmi csoport élhessen a városhoz való jogával – mint Harvey is hangsúlyozza, itt kollektív jogról és nem a liberális értelemben vett egyéni szabadsájról van szó –, feltétlenül előnyben kell részesíteni a jelenleg marginalizált városlakók jólétét. A városhoz való jogért folytatott küzdelem alapja a szolidaritás azokkal a csoportokkal, akik jelenleg nem, vagy csak kevésbé részesülnek a város nyújtotta kulturális, társadalmi és gazdasági vagyonból. Ebben az értelemben tehát az olyan értékek, mint a „kényelmes városi élet” például nem tartozik a városhoz való jogért folytatott küzdelem kiemelt céljai közé, különösen, ha ennek megvalósítása más csoportok kirekesztésével, perifériára szorításával érhető csak el. Vagyis bár formailag például hajléktalanszállók vagy fogyatékkal élők lakóotthonai ellen szervezett helyi civil tiltakozásokat is egy-egy markáns városi csoport érdekeinek érvényesítését célozzák, azt egy másik, sokkal inkább marginalizált, a város erőforrásaiból jelentős mértékben kirekesztett csoport kárára vagy annak ellenében teszik.²⁷ Végül, noha több kísérlet is született a városhoz való jog kodifikálására,²⁸ ez a jog mégis inkább a gyakorlatban és nem papíron kel életre: a városhoz való jog önmagában valószínűleg soha nem kerül be a tétéles jog anyagai közé, és inkább egyfajta politikai-társadalmi folyamatként, mint konkrét jogi követelések soraként értelmezhető.²⁹ Másképpen fogalmazva, a városhoz való jog érvényesülése maga az a folyamat, amelynek során a különböző igényű és státuszú csoportok megszerveződnek és (összefogva vagy külön-külön) kiállnak érdekeikért.

A városhoz való jog és a hajléktalanság elleni küzdelem: aktivizmus vagy önszerveződés?

A hajléktalanság és a lakásszegénység a világ minden táján a városhoz való jogért folytatott küzdelmek központi témái. Ez nem is meglepő, hiszen a piaci alapon működő lakhatási formákból rengeteg ember szorul ki és kénytelen családi vagy

²⁷ A hajléktalanszállók építése elleni mozgalmakról lásd V. Lyon-Callo: 2001.

²⁸ Lásd például a World Charter on the Right to the City, illetve a European Charter for the Safeguarding of Human Rights in the City című dokumentumokat.

²⁹ Erről még lásd A. Pluysheva: 2009.

intézményes segítséget kérni, illetve a piacon kívül megoldani lakhatását.³⁰ A következőkben személyes példákon keresztül mutatok be két látszólag hasonló, de szervezési elveit tekintve különböző kezdeményezést a hajléktalan emberek városhoz való jogának érvényesítésére. E kétfajta megközelítést írásomban az egyszerűség kedvéért két szervezet képviseli: Az Utca Embere önkéntes hálózat az „aktivizmus”, míg A Város Mindenkié csoport az „önszerveződés” jellemző példája. Noha mindkét megközelítés a hajléktalanság megszüntetését strukturális, vagyis rendszerszintű változásokban látja, eltérő elveik és módszereik az antropológus számára is különböző szerepeket jelölnek ki.

A különböző társadalmi problémákra mind egyéni, mind pedig társadalmi szinten nagyon sokféle válasz lehetséges. A rendszerváltás környékén megjelenő tömeges hajléktalanságra a magyar társadalom eddig háromféle választ adott: a jótékonykodás (pl. ingyen szolgáltatások biztosítása, vállalati gyűjtés és önkénteskedés), az egyéni segítségnyújtás (pl. hajléktalan emberek befogadása, munkáltatása, utcalapok megvásárlása stb.) és a hajléktalanellátó-rendszer kiépítése és fenntartása.³¹

A magyarországi hajléktalanellátó-rendszer az eddigi legjelentősebb intézményi válasz, amelyet az ország a hajléktalanságra adott. A rendszer elsődleges célja a hajléktalanság közvetlen következményeinek kezelése, vagyis a tevékenységek nagy része arra irányul, hogy senki ne fagyjon meg, senki ne haljon éhen, és mindenki hozzájusson olyan alapvető ellátásokhoz, mint a ruha, a gyógyszer vagy a tisztálkodási lehetőségek. A segélyezés, az alapvető túléléshez szükséges szolgáltatások és az adminisztratív ügyintézés mellett a magyarországi hajléktalan-ellátó rendszerben végzett szociális munka módszertanának alapja az egyéni esetkezelés, amely az egyén és a szociális munkás közötti kapcsolatra helyezi a hangsúlyt, és elsősorban az egyénben próbál meg változást elérni azzal, hogy segíti problémái felismerésében és válaszok keresésében.³² Ebben a keretrendszerben tehát, ha valakinek nincs munkája, akkor átképzésre vagy munkakereső tréningre van leginkább szüksége, hogy utána képes legyen megállni a helyét a munkaerőpiacon, ha pedig nincsen lakhatása, akkor előtakarékosagra kell bízni, hogy a hajléktalanszálló elhagyása után elegendő pénze legyen albérletbe költözni. Ez az egyéni segítségre koncentrálnak a módszertan kimondottan nem törekszik a munkaerőpiac vagy annak egyes szereplői megváltoztatására, a lakhatás általános költségeinek csökkentésére, vagy éppen a különböző támogatott lakhatási formák megteremtésére. Noha az ilyen egyéni segítségnyújtás létfontosságú eleme a szociális ellátásnak, ha az nem egészül ki a

³⁰ Az előbbiekre példa az ún. szívességi lakáshasználat, amely nagyon kevés biztonságot ad a lakónak, valamint a hajléktalanszállók igénybevétele, míg az utóbbira a lakásfoglalás vagy a viskók, bádogházak, sátrak „illegális” építése.

³¹ Ennek kiépüléséről lásd Oross J.: 2001.

³² Az egyéni esetkezelésről lásd Várnai, Gy.: 1996.

közösségi összefogás támogatásával és a szélesebb társadalmi változások elősegítésével, nagy a veszély, hogy egyoldalúvá válik.

Vincent Lyon-Callo amerikai antropológus és szociális munkás egy northamp-toni hajléktalanszállón végzett résztvevő megfigyeléses terepmunka kapcsán éles kritikát fogalmaz meg az amerikai szociális munka gyakorlatával kapcsolatban, mely a magyar helyzetre is jól alkalmazható. Lyon-Callo³³ felhívja a figyelmet, hogy az egyéni esetkezelésen alapuló szociális munka gyakran vezet(het) oda, hogy hajléktalanságukért minden felelősség a hajléktalan emberekre hárul (biztos elrontottak valamit, nem felkészültek, nem tudnak a pénzzel bánni, mentális betegek stb.), miközben a társadalmi struktúra által teremtett helyzet (a megfizethető lakások hiánya, a rossz bérezés, a munkahelyek hiánya, a diszkrimináció stb.) erőteljesen a háttérbe szorul. Mivel ebben a megközelítésben a hajléktalan embert kell a rendszerhez igazítani és nem fordítva, a „kliensek” feladata, hogy folyamatosan fejlődjenek és javuljanak, miközben az őket körülvevő társadalmi-gazdasági rendszer változatlan. E megközelítés gyengéje a rendszerben gondolkodás és a rendszerkritika hiánya, valamint az, hogy a hajléktalan embereket kizárólag egyénként és nem egyfajta (érdek)közösségként kezeli. Lyon-Callo e megközelítés egy másik velejárójára is felhívja a figyelmet: a szociális munka ma domináns gyakorlata a hajléktalanságot igen gyakran szinte gyógyítandó betegségként, a hajléktalan embereket pedig betegként, vagy rosszabb esetben beteg gyerekeként kezeli. Nem véletlen, hogy a hajléktalan emberek rossz néven veszik nemcsak a „kliens” kifejezést (amely számukra egyértelmű alá-fölérendeltségi viszonyt jelez a szociális munkás és a hajléktalan ember között), hanem az „ellátott” vagy „gondozott” kifejezésekben kódolt lealacsonyító tartalmakat is, amelyek sokszor a konkrét emberi viszonyokat is áthatják és a hajléktalan emberekből alázas, segítségre szoruló, passzív és elszigetelt egyéneket teremtenek. Szigeti Adrienn így fogalmaz:

Maga a kifejezés – hajléktalan – már megbélyegzés, nem szeretjük. Ám ha emellett az illetékesek megtüsztelik az embert a műanyag (eldobható) tányérral, kanállal, az már kifejezetten nem jellemépítő. (Van, hogy kanállal kell enni a krumplicisztát!) Ez a példa egyenesen rámutat a „jó ez a csövesnek” megítélésre és sajnós a „kilens” kénytelen ezt elfogadni. Szépen lassan alkalmazkodik a róla kialakított képhez.

A rendszerváltás óta a hajléktalanság korábbiaktól jelentősen eltérő megközelítése csak 2004-ben jelent meg Magyarországon, amikor a Humanista Mozgalom néhány aktivistája megalapította Az Utca Embere önkéntes hálózatot. A csoport célja, melynek 2005 és 2008 között voltam aktív tagja, a hajléktalanság megszüntetése, valamint a lakhatáshoz való jog törvénybe foglalása volt. A csoport alapelve szerint a hajléktalanság a társadalom minden tagjának ügye, nemcsak a hajléktalan embereké és a szociális szakembereké, ezért mindenkinek, azaz „az utca emberé-

³³ V. Lyon-Callo: 2004.

nek” is részt kell venni a hajléktalanság elleni küzdelemben.³⁴ Már a csoport önmeghatározása is jelzi az elégedetlenséget és kiábrándultságot azokból az intézményes és egyéni válaszokból, amelyet a magyar társadalom a hajléktalanság jelenségére addig produkált. A csoport tagsága főként lelkes egyetemistákból vagy szellemi munkát végző fiatalokból állt, akik felelősséget éreztek a magyar társadalom számukra siralmasnak tűnő helyzetéért és tenni akartak megváltoztatásáért.

Az ellátórendszerre jellemző megközelítéshez képest Az Utca Embere válasza a hajléktalanság problémájára a maga idejében egyedülálló volt, noha semmiképpen sem előzmények nélküli.³⁵ Miközben az ellátórendszer a tűzoltás³⁶ megtestesítője, addig Az Utca Embere tevékenysége az aktivizmus³⁷ jellemző példája. Röviden, az aktivizmus fő célja az állampolgárok aktivizálása egy adott társadalmi probléma kapcsán, és a nyomásgyakorlás a közpolitikára. Az aktivista megközelítés módszertanának lényege hatásos akciók és nyomásgyakorló kampányok megszervezése, lehetőleg minél több ember bevonásával és megmozgatásával. Az aktivista munka központi témája az adott tüntetés, kampány vagy akció megszervezése, és viszonylag kevesebb figyelmet kap, hogy azt kik és hogyan szervezik (azon kívül, hogy nem a szűken értelmezett „szakma” képviselői). Ez a retorika és módszertan jellemezte Az Utca Emberét is, amely visszautasította a jótékonyság szinte minden formáját és fő tevékenységi területe a politikai nyomásgyakorlás, valamint a hatásos média munka volt – a csoport nevéhez számos úttörő akció és ellenállási forma is kötődik, mint például egy a Fővárosi Közgyűlésben végrehajtott civil akció, vagy a kilakoltatások ellen szervezett étláncok.

Az aktivizmustól külső jegyeiben alig, de szerveződési elveit tekintve jelentősen eltér az ún. önszerveződés. Az önszerveződés megközelítésének lényege, hogy a társadalmi változás a közösségi tudat kialakításában és a közösségi önszerveződés folyamatában áll, amelynek során a hangsúly nem elsősorban és kizárólagosan egy adott cél megvalósításán, hanem a cél eléréséhez szükséges folyamaton van.³⁸ Sarkítottan fogalmazva, az önszerveződés modelljében a fő kérdés nem az, hogy lesz-e tüntetés egy adott döntés mellett vagy ellen, hanem, hogy azt kik és hogyan szervezik meg és mekkora bázissal. Amíg a látványos akciók mögött a privilegizált helyzetben lévő egyetemisták vagy értelmiségiek vannak vezető szerepben és nem azok, akiket a probléma közvetlenül érint, nem feltételezhetünk valódi, radikális változást. Ebben a tekintetben, noha Az Utca Embere a magyarországi társadalmi moz-

³⁴ Az Utca Emberéről lásd még Udvarhelyi É. T. – Nagy N.: 2008.

³⁵ Leghíresebb előzménye, a Szegényeket Támogató Alap (SZETA) is hasonló elvekre épült a hetvenes-nyolcvanas években (erről lásd Kardos L.: 1998 és Győri P. – Matern É.: 1997).

³⁶ Győri P. – Maróthy M.: 2008.

³⁷ Erről lásd E. T. Chambers: 2006.

³⁸ Az önszerveződés elméleti és gyakorlati hátterét az ötvenes-hatvanas években az Egyesült Államokban többek között az amerikai polgárjogi mozgalom egyik kiemelkedő alakja, Ella Baker és a chicagói közösségszervező, Saul Alinsky dolgozta ki. Lásd B. Ransby: 2003 és S. Alinsky: 1989.

galmak fejlődésének fontos állomását jelentette, mégsem szakított radikálisan a status quo mélyen beágyazott hatalmi viszonyaival, hiszen tagjai között nem volt egyetlen hajléktalan ember sem. Az önszerveződés elvei szerint egy adott probléma bármilyen sikeres, széles körű tematizálása sem helyettesítheti azoknak az embereknek aktivizálását, akiket az adott társadalmi probléma közvetlenül sújt, vagyis ebben az esetben a hajléktalan embereket.

A hajléktalan emberek önszerveződésének egyik kiemelkedő példája a New York-i *Picture the Homeless* (PTH), amelyet a kilencvenes évek elején alapított két hajléktalan férfi, válaszul az akkori polgármester Rudolph Giuliani kirekesztő és zaklató köztéri rendeleteire és az ezeket megtámogató erőteljes rendőri fellépésre,³⁹ valamint arra a lealacsonyító bánásmódra, amit a hajléktalan-ellátó rendszerben tapasztaltak. A PTH belső szabályzata szerint a szervezet tagjai a mai napig is csak jelenlegi vagy volt hajléktalan emberek lehetnek, és a hajléktalanság által közvetlenül nem érintettek csak ún. szövetségesként működhetnek közre. A *Picture the Homeless* alapelve, hogy a hajléktalanság elleni küzdelmet a hajléktalan embereknek kell vezetni, hiszen ők nemcsak a probléma lényegével vannak tisztában, de széleskörű személyes tapasztalataik következtében a lehetséges megoldási módok kidolgozásába is bevonhatók szakértőként.⁴⁰ A PTH megközelítése szerint, a gazdasági és strukturális egyenlőtlenségek mellett a hajléktalan emberek kilátástalan helyzetét a lakhatásból való kirekesztés mellett a társadalmi részvételtől való kirekesztés okozza. Vagyis a probléma egy része éppen abban gyökerezik, hogy a hajléktalan és szegény emberek tudását, tapasztalatát és meglátásait következetesen marginalizálják – többek között a politikusok, szociális munkások és társadalomtudósok is – és a hajléktalan emberekben csupán egy megoldandó problémát, klienst vagy a megfigyelés tárgyát látják, nem pedig szegényt, de teljes értékű állampolgárokat.

2009-ben a *Picture the Homeless* mintájára, a korábban az Utca Emberében is résztvevő aktivisták – köztük én magam – kezdeményezésére alakult meg A Város Mindenkié csoport Budapestén.⁴¹ A Város Mindenkié mind az ellátórendszer tárgyiasító, infantilizáló és leereszkedő megközelítése, mind pedig Az Utca Embere által képviselt „univerzalista” aktivizmus helyett egy olyan szervezet megalakítását tűzte ki céljául, amely hajléktalan emberek vezetésével védi a hajléktalan emberek érdekeit és jogait, valamint küzd a hajléktalanság megszüntetése ellen. A csoportban, mely önmagát „hajléktalan emberek és szövetségeseik önszerveződő csoportjaként” határozza meg, a hajléktalanság által közvetlenül nem érintett aktivisták is egyenrangú tagként vesznek részt (bár szám szerint kevesebben vannak, mint a hajléktalan tagok). Noha a csoport egyik legfőbb értékének éppen a hajléktalan és nem hajléktalan aktivisták együttműködését tartja és nem azonosul teljes mértékben

³⁹ Erről lásd N. Smith: 1998.

⁴⁰ *Picture the Homeless*: 2006.

⁴¹ A Város Mindenkié megalakulásáról lásd Mísetics B.: 2009b.

a PTH által megtestesített kizárólagos identitás-politikával, kimondott cél, hogy a csoportban idővel a hajléktalan emberek vegyék át az összes vezető és szervező szerepet. A csoport megközelítése kettős célt szolgál. Egyrészt, a politikai szerveződés, a kollektív munka segít a kirekesztett embereknek visszaszerezni méltóságukat és önbecsülésüket, és ahogy Szigeti Adrienn fogalmaz,

A Város Mindenkié csoport feladatai közé kell sorolni a hajléktalan emberek szemléletváltását is. Fáradt, éhes, meggyötört embereket nem lehet meggyőzni arról, hogy lesz jobb is. Akár indirekt módon (saját példa), de meg kell változtatni a kilátástalan életszemléletet, ami egyre jobban eluralkodik az otthontalan embereken. Ismét el kell jutni az embereknek a hosszú távú gondolkodáshoz, az álmok megvalósításához. ... Önbizalmat kell önteni az emberekbe és mozgósítani őket saját ügyükben, mert csak az ember tudja megváltoztatni a róla kialakult képet.

Másrészt, a tény, hogy hajléktalan emberek követelnek maguknak szót megkérdőjelezi a fennálló hatalmi rendet. Vagyis miközben a csoport – a *Picture the Homeless* „Velünk beszélj, és ne rólunk!” szlogenjének mintájára – azon dolgozik, hogy a hajléktalan embereket a döntéshozás minden szintjén bevonják az őket érintő döntésekbe – a hajléktalan-ellátástól a parlamenti törvényhozásig –, addig a csoportban „kinevelődnek” azok a hajléktalan érdekvédők, akik ezekben a szerepekben sikeresen helyt tudnak állni.

Mivel A Város Mindenkié mindenképpen radikális változást képvisel minden korábbi társadalmi válaszhoz képest, ami Magyarországon a hajléktalanság problémájára született, nem meglepő, hogy a csoport ambivalens reakciókat váltott ki többek között a hajléktalan-ellátás és a média képviselőiből is. A hajléktalan-ellátó szervezetek képviselői egyfelől gyakran igen barátságosak és elismerők, másfelől erősen őrzik a szakmai (vagy a szakmaiság köntösébe bújtatott hatalmi) határaikat: a hajléktalan emberek szervezkedését mindaddig örömmel fogadják, amíg az a közösség-szervezésről, a kreativitásról és a dinamizmusról szól. Azonban sokkal nehezebb a kommunikáció, amikor az „ellátók” hatáskörébe tartozó döntések meghozatalakor a hajléktalan emberek egyenrangú félként követelnek maguknak szót. Amikor A Város Mindenkié a nappali melegedők hétvégi nyitva tartásának bevezetését szorgalmazta, egy szociális munkás kijelentette, hogy „előfordul, hogy az ellátók és a hajléktalanok érdekei nem egyeznek”. Ez az állítás egyrészt erős szakmai aggályokat vet fel a mai hajléktalanellátó-rendszer működésével kapcsolatban, másrészt viszont kitűnő bizonyítéka annak, miért is hozhat radikális változást egy hajléktalan önszerveződés. Az ilyen és ehhez hasonló kijelentések nyílt konfrontációt eredményeznek és azért nagyon hasznosak, mert kirajzolják és láthatóvá teszik a felszínen kevésbé érzékelhető vagy kézzelfogható, de nagyon is markáns törésvonalakat. Ahogy Saul Alinsky⁴² is megfogalmazza, a konfliktusok és az érdek- és

⁴² S. Alinsky: 1989.

hatalmi ellentétek felismerése és dramatizálása elkerülhetetlen nemcsak ahhoz, hogy az aktivisták számára egyértelművé váljanak, hanem a helyzet megváltoztatásához is. Az ilyen helyzetek érthetővé teszik, hogy valójában mi is bújik meg azon elképzelés mögött, miszerint „elképzelhetetlen” a hajléktalan emberek aktív befolyása az ellátórendszerre és a tágabb társadalomra és azt is, hogy milyen színtereken érdemes a küzdelmet folytatni.

A másik figyelemreméltó reakció a média képviselőitől származik, akiknek a figyelmét még egy-egy akció vagy kampány tartalmára is nagyon nehéz ráirányítani, nemhogy annak szerveződési elveire és szervezőire. A csoport megalakulásakor a sajtó munkatársai számára A Város Mindenkié hajléktalan szóvivői csupán érdekes színfoltot jelentettek, miközben az újságírók mindenáron egy-egy nem-hajléktalan aktivistával szerettek volna „érdemi” interjút készíteni. Ez eleinte meg is mutatkozott a tüntetésekről szóló híradásokban, amelyek a bevett menetrendet követték: a nem-hajléktalan aktivisták elmagyarázták a tüntetés célját, míg a hajléktalan tagok megnyilvánulásait „kis színesként” adták le. E jelenség megakadályozására a csoport igen hamar belső szabályt hozott, amelynek értelmében A Város Mindenkiét nyilvánosság előtt csak hajléktalan tag képviselheti, és nem-hajléktalan aktivista legfeljebb vele párban szerepelhet. Így a média munkatársainak nincs más választásuk, mint hogy meghallgassák és közvetítsék a hajléktalan emberek hangját és véleményét.⁴³ Ez a stratégia egy másik jellemző gyakorlat megakadályozását is szolgálja, vagyis annak az ellentétpárnak a felbontását, mely szerint a nem-hajléktalanok (pl. a társadalomtudósok) jelennek meg a felkészült elméleti szakember szerepében, míg a hajléktalan emberek csupán egy-egy személyes tapasztalaton alapuló példát szolgáltatnak a „szakértő” mondanivalójához. Nagyon jól példázza ezt az attitűdöt, hogy még a csoport megszületése után majd' egy évvel is megtörténhetett, hogy egy rádiós interjúban a műsorvezető a csoport hajléktalan sajtószóvivőjétől először nem a másnapi tüntetés céljait kérdezte, hanem azt, hogy „ön mióta hajléktalan?”. Az újságíró kérdése azt a mélyen gyökerező elképzelést példázza, miszerint egy hajléktalan ember legfőbb jellemzője a hajléktalansága, ezért az érdeklődés személyes élettörténetére irányul, nem pedig arra, milyen elveket, értékeket képvisel. És ezért tűnik olyan nehéznek ma elképzelni azt, hogy egy hajléktalan ember nemcsak saját hajléktalanságáról, hanem összetett társadalmi kérdésekről nyilatkozik, mint ahogyan azt A Város Mindenkié aktivistái teszik. Bene Géza, a csoport egy gyakran nyilatkozó tagja erről így ír:

⁴³ A média hasonló attitűdjéről számol be Talmadge Wright amerikai antropológus egy San Josében alapított egyetemi hallgatók és hajléktalan emberek közötti szövetség esetében. Annak érdekében, hogy a sajtó ne az egyetemistákra koncentráljon, a tüntetések alkalmával a csoport hajléktalan és nem hajléktalan sajtószóvivői igen hasonló ruhákba öltöztek, hogy a sajtó munkatársai ne tudják őket egymástól megkülönböztetni (T. Wright: 2005).

Az első sajtómegjelenéskor azt kérdezte tőlem több hajléktalan társam, hogy „mennyi pénzt kaptál érte?” Ma már azt mondják: „jól beszéltél”, „puhány voltál”, „élő volt vagy megválták?”. Ebben az is közrejátszik, hogy megtanultuk, illetve tanuljuk a médiaszereplést. A személyes kérdésekre röviden válaszolunk, nem mi akarunk szerepelni, hanem a céljainkat, az eseményt, az üzenetet próbáljuk közvetíteni. Már nem ijedünk meg egy újságírótól, egy politikusától, egy hivatalnoktól vagy egy közszereplőtől, mert ezekre a találkozásra megpróbálunk minél jobban felkészülni.

Önszerveződés, „határátlépés” és aktivista antropológia

Aktivista antropológusként a „milyenek ők?” kérdés megválaszolása mellett elengedhetetlen, hogy a „mit tehetek én, mit tehetünk mi?” kérdésekre is válaszokat keressek. A kérdésfeltevés persze önmagában nem elegendő, hiszen az sem mindegy, mit és hogyan csinálunk aktivista antropológusként. Mint egy korábbi írásomban kifejtettem⁴⁴, Az Utca Emberében végzett munka felébresztett bennem egyfajta „állampolgári” öntudatot, vagyis azt az érzést, hogy nemcsak részese vagyok egy tágabb politikai közösségnek, de felelős vagyok annak alakításáért is. Azonban mint utóbb kiderült, ez a fajta aktivizmus csupán belépő volt ahhoz, hogy felismerjem az akció antropológiájában rejlő sokszínűséget és a társadalmi részvétel különböző formáit és módszereit. A Város Mindenkiében végzett munka, melynek célja a hajléktalan emberek „helyzetbe hozása”, egészen másfajta szerepvállalást és attitűdöt kíván. Egy olyan szervezethez képest, mint Az Utca Embere, ahol sok szempontból egymáshoz hasonló aktivistákkal kellett együttműködni, A Város Mindenkié sokkal mélyrehatóbb reflexióra készítet társadalmi és személyes identitásunkkal és az antropológusi szerepekkel kapcsolatban is.

Mind A Város Mindenkié tagjai mind pedig a csoport külső támogatói a csoport egyik legfontosabb értékének a különböző társadalmi státusú, iskolai végzettségű, etnikumú és korú emberek közötti intenzív együttműködést tartják. A csoport valóban különleges terepet biztosít a merőben különböző világok találkozásának, és a korábban áthághatatatlannak hitt osztály- és kulturális határok átlépésének, amely a tapasztalatok szerint minden résztvevő számára egyszerre katartikus és felszabadító. Ennek illusztrálására álljon itt néhány idézet a csoport tagjaitól egy 2010 eleji stratégiaépítő találkozóóról: „Jelenleg [A Város Mindenkié] az egyetlen dolog, amit csinálok és érzem, hogy *tényleg* van értelme. ... Összefogás. Tolerancia. Együtt dolgozás. Lelkesedés egy célért. Tanulás. Személyes kapcsolatok. Van értelme. ... Egy olyan csoport, ahol barátok közt segítünk sorstársaimon. Ahol, ha sokáig nem jövünk, hiányzok és mások is hiányoznak.”

⁴⁴ Lásd Udvarhelyi É. T.: 2010.

A sokféleség azonban sok dilemmát is felvet. Egy olyan csoportban, amely a bemerevedett társadalmi és gazdasági határok feszegetéséről szól, sokkal inkább láthatóvá és kézzelfoghatóvá válik az egyetemet végzett antropológus társadalmi státusa és habitusa⁴⁵, mint bármely más környezetben, ideértve talán még a „hagyományos” antropológiai terepmunkát is. Erre egy nagyon egyszerű, de annál több dilemmát felvető példa, amikor A Város Mindenkié egy köztéren élő hajléktalan tagja egy telefonbeszélgetés során úgy köszöntött, hogy „na mi van, te kis milliomos?”. Ez a kérdés nemcsak világosan kijelölte a helyemet a beszélgetőtársam által kialakított társadalmi univerzumban, de erősen el is bizonytalanított azzal kapcsolatban, hogy lehetséges-e valójában bármikor is – legalább a csoporton belül – leépíteni ezeket a szimbolikus és egyben nagyon is materiális határokat.

Ami antropológusi közreműködésemet illeti, A Város Mindenkiében végzett közösségi képessé tétel⁴⁶ módszertana sokkal közelebb áll az antropológia szellemiségéhez, mint a szűk értelemben vett aktivizmus: a cél azok hangjának előcsalogatása és felerősítése, akik bár fizikailag láthatóak, de politikai értelemben a „többség” számára láthatatlanok, és akik ezért gyakran úgy is viselkednek, mintha láthatatlanok volnának, és nem lenne hangjuk. Ebben a csoportban a munka lényege nem a látványos és „ütős” akciók szervezése, okos sajtóközlemények szerkesztése vagy meggyőző nyilatkozatok megfogalmazása, mint az a hagyományos aktivizmus esetében gyakran előfordul. Bár kétségtelen, hogy A Város Mindenkiében is törekszünk minderre, ebben a közegben az antropológus célja inkább a közösségi és egyéni fejlesztés annak érdekében, hogy a hajléktalan emberek igényei és prioritásai megfogalmazódjanak, és politikai, szervezeti formát öltsenek.

Végezetül, A Város Mindenkié által nyújtott közeg minden korábbi tapasztalatomnál jobban kifordítja a számos antropológusra még ma is jellemező kíváncsiszkodó és sokszor paternalista, kolonialista tekintetet.⁴⁷ A Város Mindenkiében nem „mi” antropológusok nézzük „őket”, hajléktalanokat. Ebben a csoportban tulajdonképpen egymás szemüvegeivé válunk, és ezen keresztül látjuk és rendezzük azt a világot, amelyben saját magunkat is elhelyezzük. Fontos leszögezni, hogy az antropológus számára ez továbbra sem jelet(het)i a „másikban” való teljes felolvadást, vagyis a hajléktalan emberekkel való teljes azonosulást és saját identitásunk megszűnését. Viszont egy olyan radikális helyzetet teremt, amelynek minden résztvevője folyamatosan szembesül azzal, mennyire függ saját identitásunk és státusunk nemcsak a másokról kialakított képünktől, de mások identitásától és státusától. Itt élesben tapasztaljuk meg, hogy saját identitásunk kizárólag másokéval kölcsönhatásban értelmezhető és értékelhető, és ezek megváltoztatása is csak kölcsönösségen

⁴⁵ P. Bourdieu: 2008.

⁴⁶ Az „empowerment” (képessé tétel) különböző – egyéni és kollektív – jelentéseiről lásd Lakatos K.: 2009.

⁴⁷ Lásd Z. N. Hurston: 1970.

alapulhat. Vagyis a cél nem feltétlenül minden különbség végleges eltörlése, hanem azok folyamatos vizsgálata és kölcsönös átdolgozása.

A Város Mindenkiéhez intenzív határátlépésre épülő csoport, ahol az aktívan résztvevő antropológus egyik legfontosabb feladata a rejtett és ki nem mondott privilégiumok és hátrányok nyilvánossá tétele. Ez sokszor nemcsak nehéz, de fájdalmas is, hiszen itt nem valaminek a megfigyeléséről van szó: itt saját magunk vagyunk a kísérlet alanyai. A Város Mindenkiében tehát nemcsak a hajléktalan emberek „képesé tétele” a cél, nemcsak a hajléktalan emberekkel kell, hogy változás történjen – mint például az esetkezelése épülő szociális munka esetében –, hanem mindenkivel, aki a szűkebb vagy tágabb társadalmi közegben érintett. Sokkal mélyebben felforgatóbb törekvés ez, mint az olyan közhelyek, hogy „azért dolgozunk, hogy ne legyen ránk szükség” vagy, hogy „nem halat adunk, hanem halászni tanítunk”. Ez a munka akkor éri el a célját, ha mindenkiben történik változás.

A hajléktalan emberek vezetésével végzett közös munka számomra az „állampolgárság” magasabb szintű és egyben nagyobb alázatot követelő tapasztalatát nyújtja: míg az aktivizmus módszertana megengedi, hogy saját prioritásainkat kövessük, az önszerveződésen alapuló modell lényege egy olyan struktúra kiépítése, ahol ez alapvetően lehetetlen, és amely fórumot teremt egy kirekesztett társadalmi csoport képviselőinek a kollektív döntéshozatalra és a kollektív cselekvésre.

Irodalom

SAUL ALINSKY

1989 Reveille for Radicals. New York, Vintage.

DR. BORZA BEÁTA

2009 A hajléktalan emberek alkotmányos jogainak érvényesülését feltáró projekt. Budapest, Országgyűlési Biztos Hivatala.

PIERRE BOURDIEU

2008 A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Tanulmányok. Budapest, Generál Press Kiadó.

EDWARD T. CHAMBERS

2006 Roots for Radicals. Organizing for Power, Action and Justice. New York, Continuum.

DOUBLE DECKER

2005 Hajléktalanok Budapesten „Évszakok” kutatássorozat – V. hullám Kutatási jelentés.

FEBRUÁR HARMADIKA MUNKACSOPORT

2009 Gyorsjelentés a hajléktalan emberek 2009. február 3-i kérdőíves adatfelvételéről. <http://bmszki.hu/file/f3/2009f3/F-3-2009-sajto.ppt>

MICHEL FOUCAULT

1982 The Subject and Power. London, Harvester Wheatsheaf.

HARMONY GOLDBERG

2008 Building power in the city: Reflections on the emergence of the Right to the City Alliance and the National Domestic Worker's Alliance. <http://inthemiddleofthewhirwind.wordpress.com/building-power-in-the-city/>

GYÁNI GÁBOR

- 1999 Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználatok Budapesten 1870–1940. Budapest, Új Mandátum.

GYÓRI PÉTER

- 2005 Hajléktalanok – a szavak és számok hálójában. Beszélő 10(3) <http://beszelo.c3.hu/cikkek/hajlektalanok-a-szavak-es-szamok-halojaban>

GYÓRI PÉTER – MATERN ÉVA

- 1997 Housing movements in Budapest. In Environmental and housing movements. Grassroots experience in Hungary, Russia and Estonia. Katy Láng-Pickvance, Nick Manning, Chris Pickvance, szerk. 89–142. Aldershot: Avebury.

GYÓRI PÉTER – MARÓTHY MÁRTA

- 2008 Merre tovább? Egy nemzeti hajléktalanügyi stratégia lehetséges keretei Szakértői javaslat a Magyar Köztársaság Kormánya részére. Budapest, Pro Domo.

DAVID HARVEY

- 2003 The right to the city. International Journal of Urban and Regional Research, (27)4, 939–41.

ZORA NEAL HURSTON

- 1970 *Mules and Men*. New York: Harper and Row.

DR. KÁDÁR ANDRÁS KRISTÓF – KÖRNER JÚLIA – DR. MOLDOVA ZSÓFIA – DR. TÓTH BALÁZS

- 2008 Szigorúan ellenőrzött iratok. A magyar igazoltatási gyakorlat hatékonyságáról és etnikai aspektusairól – kutatási jelentés. Budapest, Magyar Helsinki Bizottság

KARDOS LÁSZLÓ

- 1998 Szeta. Beszélő 11(12). <http://www.c3.hu/scripta/beszelo/98/11/12szeta.htm>

LAKATOS KINGA

- 2009 A képessé tétel folyamata Az érdekvégyesítés esélyeinek növelése a szociális és közösségi munkában. Budapest, Közösségfejlesztők Egyesülete

HENRI LEFEBVRE

- 1996 *Writings on cities*. Oxford, Blackwell.

SETHA M. LOW

- 1996 “Spatializing culture: The social production and social construction of public space in Costa Rica”. *American Ethnologist* 23(4): 861–879.

SETHA M. LOW

- 2003 “Embodied space(s): Anthropological theories of body, space, and culture”. *Space and Culture* 6(9): 9–18.

VINCENT LYON-CALLO

- 2001 Making sense of *NIMBY*: poverty, power and community opposition to homeless shelters. *City & Community*, 13, 183–209.

VINCENT LYON-CALLO

- 2008 Inequality, poverty, and neoliberal governance: Activist ethnography in the homeless sheltering industry. UTP Higher Education.

MISETICS BÁLINT

- 2009 Nincsen számodra hely. A hajléktalan emberek kirekesztéséről. *Café Babel* 59, 83–92.

MISETICS BÁLINT

- 2009b „A város mindenkié”: Hajléktalanság, Önszerveződés, Méltóságtudat. *Háló* 15(10), 17–19.

DON MITCHELL

- 2003 *The right to the city*. Social justice and the fight for public space. New York, The Guilford Press.

OROSS JOLÁN

- 2001 A hajléktalanság kezelése Magyarországon. www.refomix.hu/cikkek/orsoss_jolan.doc

PICTURE THE HOMELESS

- 2006 Homeless people count vacant properties in Manhattan. A report by Picture The Homeless. http://www.picturethehomeless.org/files/pdf/Homeless_People_Count.pdf

ANNA PLYUSHTEVA

- 2009 The Struggle over Public Citizenship. *The Urban Reinventors Online Journal*, 3(09)
www.urbanreinventors.net

MARK PURCELL

- 2002 Excavating Lefebvre: The right to the city and its urban politics of the inhabitant. *Geo-Journal*, 58, 99–108.

BARBARA RANSBY

- 2003 Ella Baker and the Black Freedom Movement: a Radical Democratic Vision. University of North Carolina Press.

LEANNE G. RIVLIN

- 1990 The significance of home and homelessness. *Marriage and Family Review* 15: 39–56.

NEIL SMITH

- 1998 „*Giuliani Time: The Revanchist 90s*”. *Social Text* 57, 1–20.

TÖRÖK ÁGNES – UDVARHELYI ÉVA TESSZA

- 2006 Egy tiszta város piszkos lakói avagy „aluljáró-takarítási szertartások” Budapesten. In *Kultúrák között – Hommage à Boglár Lajos. A. Gergely András, Papp Richárd, Prónai Csaba, szerk. 477–495. Budapest: Nyitott Könyvműhely.*

UDVARHELYI ÉVA TESSZA

- 2010 Man on the Street: Anthropology, citizenship and the fight for housing rights in Hungary. *Practicing Anthropology* (32)2: 18–20.

ÉVA TESSZA UDVARHELYI – NIKOLETTA NAGY

- 2008 “Man on the Street” Reflections on the Role of Activist Anthropology in Urban Grassroots Politics. *Urban Anthropology and Studies of Cultural Systems and World Economic Development*, 37(2): 139–174.

VÁRNAI GYÖRGYI, szerk.

- 1996 *Kézikönyv a szociális munka gyakorlatához.* Budapest, Szociális Szakmai Szövetség.

TALMADGE WRIGHT

- 1997 *Out of Place. Homeless Mobilizations, Subcities, and Contested Landscapes.* Albany: State University of New York Press

JEREMY WALDRON

- 1991 „Homelessness and the Issue of Freedom”. *UCLA Law Review*, 39: 295–324.

Éva Tessza Udvarhelyi

FROM “MAN ON THE STREET” TO “THE CITY IS FOR ALL”

Housing rights, organizing, and activist anthropology

This paper builds on the premise that, as anthropologists, we are first and foremost citizens of a community with political convictions and responsibilities. By presenting the various ways in which activist anthropology can be practiced, I wish to contribute to academic and professional discussions about the use and perception of action anthropology. I also intend to encourage Hungarian anthropologists to reach for broader horizons, question and reformulate dominant anthropological traditions and experiment with new ways. Through an analysis of my work with homelessness and housing rights in the past few years, this paper addresses the interactions between anthropology and activism and explores the various exciting and challenging roles an anthropologist may play in current social movements. Setting off from the merits of a space-centered analysis, especially with regard to the study of homelessness, I wish to highlight some aspects of the life of homeless people inhabiting public places through spatial analysis and also make an attempt to explain why these people are facing systematic harassment and exclusion. I will then go on to demonstrate two different forms of activist anthropology through the examples of my work in the advocacy organization “Man on the Street” and the homeless-led group “The City is For All.”

E számunk szerzői

2010/2.

BODÓ JULIANNA

szociológus

KAM, Regionális és Antropológiai Kutatások Központja,

Csíkszereda, Románia

Sapientia, Társadalomtudományi Intézet,

Csíkszereda, Románia

bodojulianna@yahoo.com

PLAINER ZSUZSA

szociológus

Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár, Románia

plainerzsuzsa@gmail.com

UDVARHELYI ÉVA TESSZA

kulturális antropológus, PhD-hallgató

Környezetpszichológia doktori program,

Graduate Center, City University of New York

evatessza@hotmail.com

ETHNOGRAPHIC HORIZONS

A Periodical Published by Györffy István Ethnographical Association
Volume 19 Number 2 (2010)

Founders

IVÁN BALASSA and ZOLTÁN UJVÁRY (1992)

Founding Editor

GYULA VIGA (1992–2001)

Editor

RÓBERT KEMÉNYFI

Vice editor

VERONIKA LAJOS

Head of the Editorial Board

ZOLTÁN UJVÁRY

Members of the Editorial Board

DÁNIEL BÁRTH, MÁRTA FATA (Tübingen), VILMOS KESZEG (Kolozsvár),
MARGIT KÉSZ (Salánk/Beregszász), VERONIKA LAJOS (Debrecen/Iași),
KÁROLY LÁBADI, JÓZSEF LISZKA (Komárom), GYULA VIGA

Copy Editor

MONIKA GÖNCZY, LÁSZLÓ ERIK KOVÁCS

Translation

VERONIKA LAJOS

Proofreading

PÁL CSONTOS

Technical Assistant

EDIT MAROSI

Cover design by

CSABA DALLOS

Publication Sponsored by

National Cultural Fund

Ministry of Cultural Heritage Museum Department

The local government of Debrecen

Department of Ethnography

Published by

ELEK BARTHA, President of Györffy István Ethnographical Association

ISSN 1215-8097

Printed in Debrecen by *Kapitális Ltd.*

www.neprajilatohatar.hu

nka
Nemzeti Kulturális Alap

